

Verdier i endring

Verdiforskjeller mellom middelaldrende og eldre

Nils Petter Strand

Masteroppgave ved Institutt for Sosiologi og Samfunnsgeografi

UNIVERSITETET I OSLO

November 2006

Sammendrag

Oppgaven tar utgangspunkt i oppfatningen om at folks verdisyn endres i takt med moderniseringen av samfunnet. Spesielt sentral er Ronald Ingleharts postmaterialismeteorologi fra boken *The Silent Revolution* (1977). I følge teorien ga den raske samfunnsutviklingen og den økte materielle levestandarden etterkrigstidens oppvoksende generasjoner et postmaterialistisk verdisyn, og skapte store verdiforskjeller mellom førkrigs- og etterkrigsgenerasjonene. I kjølvannet av Inglehart sin bok oppstod det flere ulike fagdebatter. Av emnene som ble debattert er tre av de særlig relevante for oppgaven. For det første oppsto det uenighet om hvordan verdier best kunne måles, for det andre om aldersforskjellene i verdisyn skyldtes generasjonsutskiftning eller livsfaseforskjeller, og for det tredje om verdiforskjellenes størrelse og karakter.

På bakgrunn av de nevnte fagdebattene undersøker jeg i denne oppgaven: (1) På hvilken måte og i hvilken grad verdiene til ulike aldersgrupper er forskjellige, (2) hvorvidt verdiforskjeller mellom aldersgrupper er et resultat av generasjonseffekter eller livsfaseeffekter? I tillegg til disse to hovedproblemstillingene vil en tredje problemstilling dreie seg om validiteten av måleinstrumentet, *Portrait Value Questionnaire* (PVQ), for norske forhold. PVQ er et temmelig nytt måleinstrument, utarbeidet av sosialpsykologen Shalom Schwartz, og basert på senere framskritt innen konseptualisering og måling av verdier.

Datamaterialet er hentet fra Den norske studien av livsløp, aldring og generasjon (NorLAG) samlet inn i 2002/2003. NorLAG er en faglig bred spørreundersøkelse om personer i andre halvdel av livet. Studien er utarbeidet ved NOVA (Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring) og datainnsamlingen er gjennomført av Statistisk sentralbyrå. Den delen av studien som blir benyttet i denne oppgaven har et utvalg på 4.169 personer, samtlige født mellom 1922 og 1961, respondentene var med andre ord mellom 40 og 81 år da de ble intervjuet.

Valideringsanalysen av PVQ viser at instrumentet fungerer tett opp mot det teoretisk forventede. Måleinstrumentets to teoretisk funderte dimensjoner samsvarer godt med de to faktorene som kommer ut av en faktoranalyse. En faktorrotasjon av de ulike verdivariablene viser imidlertid at det finnes åpne områder i det todimensjonale verdispekteret, noe som kan tyde på at enkelte verdier er svakt representert i instrumentet.

Grovt sett viser analysene av NorLAG-materialet at det er tydelige verdiforskjeller mellom aldersgruppene langs den ene av målinstrumentets to hoveddimensjoner, konservering–åpenhet for endring. Aldersgruppene i materialet har gjennomgående mer konserveringsorienterte verdier jo eldre de er, og mer endringsorienterte verdier jo yngre de er. Sammenlignet med andre bakgrunnsvariabler som kjønn, utdanning, inntekt og boligtetthet har alder en kraftig effekt på verdier langs dimensjonen konservering–åpenhet for endring. Kun utdanningsnivå har større effekt. Langs måleinstrumentets andre hoveddimensjon, egenorientering–andreorientering, er aldersforskjellene nærmest ubetydelige. Videre viser resultatene at størrelsen på verdiforskjellene mellom aldersgrupper er jevnt fordelt mellom alle gruppene, altså ingen tegn til noe brytningspunkt langs fødselsårsaksen.

Tverrsnittsdata gir begrensede analysemuligheter med tanke på å skille mellom generasjonseffekter og livsfaseeffekter. Likevel gir resultatene gode indikasjoner på at det foreligger betydelige generasjonseffekter, spesielt som følge av økende utdanningsnivå, mens det kun fremkommer små antydninger til livsfaseeffekter. En femtedel av aldersvariabelens effekt på verdidimensjonen konservering–åpenhet for endring skyldes at utdanningsnivå fungerer som en forsterkende mellomliggende variabel, noe som må anses som en generasjonseffekt som følge av økt utdanningsnivå blant de yngste generasjonene. Videre er det en svak antydning til at pensjonister i 60-årene er mer konserveringsorientert enn jevnaldrende yrkesaktive, noe som kan tolkes som tegn på en livsfaseeffekt.

Generelt tyder resultatene på at konserverende verdier som konformitet, tradisjon og trygghet står sterkt i samtlige undersøkte aldersgrupper. Samtidig ser det ut til at disse verdienes stilling i samfunnet svekkes gradvis som følge av at hver nye generasjon gir stadig høyere prioritet til selvstimulerende og endringspositive verdier som hedonisme, stimulering og uavhengighet.

Forord

Denne masteroppgaven hadde ikke blitt hva den er blitt uten hovedveileder Ottar Hellevik ved institutt for statsvitenskap, Universitet i Oslo. Jeg takker for all tiden du har brukt på lese og kommentere utkastene mine, samt alle de gode rådene du har gitt, spesielt i forbindelse med analysene. Stor takk også til biveileder Svein Olav Daatland ved NOVA (Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring). Dersom oppgaven kan anses som stram og fokusert er det mye takket være deg (og dersom den ikke er det, er det i alle fall ikke din skyld).

Oppgaven er basert på data fra NorLAG-studien. Et datamateriale utarbeidet av en gruppe forskere ved NOVA (Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring) hvor jeg også har hatt kontor plass i den tiden arbeidet har pågått. Jeg vil dermed takke alle ved NOVA som har bidratt på faglig og/eller medmenneskelig vis, spesielt leder for NorLAG-studien Britt Slagsvold, medstudent Bjørn Halse, alle i «aldersgruppa» og bibliotekarene ved NOVA/ISF.

Til slutt en spesiell takk til kona mi Lina Johanne Strand for at jeg i det hele tatt begynte å studere.

Oslo, 9. november, 2006

Nils Petter Strand

Innhold

1. INTRODUKSJON	1
1.1 TEMA OG PROBLEMSTILLINGER	1
1.2 BAKGRUNN OG KONTEKST.....	3
<i>Modernisering</i>	<i>3</i>
<i>Modernisering og velstandsvekst i Norge på 1900-tallet</i>	<i>5</i>
<i>Klassisk sosiologi</i>	<i>8</i>
1.3 OPPGAVENS FORMÅL OG VITENSKAPLIGE RELEVANS	9
1.4 DATAMATERIALET	11
1.5 KART FOR VIDERE LESNING	11
2. TEORETISKE PERSPEKTIVER RUNDT VERDIBEGREPET	13
2.1 VERDIFORSKNINGENS HISTORIE	13
<i>Parsons og strukturfunksjonalismen.....</i>	<i>14</i>
<i>Sentrale bidrag i 1970-årene av Rokeach og Inglehart</i>	<i>14</i>
<i>Nyere verdiforskning</i>	<i>15</i>
2.2 VERDIBEGREPET.....	16
<i>Definisjoner</i>	<i>17</i>
<i>Differensiering av verdibegrepet og nærliggende begreper.....</i>	<i>19</i>
2.3 MODELLER FOR VERDIENTERING	21
<i>Schwartz</i>	<i>22</i>
<i>En universell struktur</i>	<i>25</i>
2.4 VERDIERS OPPHAV OG ÅRSAKER TIL ENDRING.....	26
<i>Verdiers opphav.....</i>	<i>26</i>
<i>Årsaker til endring (livsfase eller generasjon?)</i>	<i>27</i>
2.5 SAMMENHENG MELLOM VERDIER OG ATFERD	30
<i>Fra verdier til handling</i>	<i>31</i>
<i>Forskning på verdier og atferd.....</i>	<i>31</i>
2.6 MÅLEINSTRUMENTER.....	33
<i>Populære målinstrument.....</i>	<i>33</i>

<i>Rangering eller vurdering?</i>	35
3. RESULTATER FRA TIDLIGERE FORSKNING	36
3.1 INTERNASJONALE STUDIER.....	36
3.2 SKANDINAVISKE STUDIER	37
3.3 HOVEDLINJER I TIDLIGERE FORSKNING	40
4. PRESISERING AV PROBLEMSTILLING	41
4.1 VALIDERING AV PORTRAIT VALUE QUESTIONNAIRE.....	41
4.2 VERDIFORSKJELLER MELLOM ALDERSGRUPPER	41
4.3 LIVSFASE- ELLER GENERASJONSEFFEKTER?	43
5. DATAMATERIALET	46
5.1 OM NORLAG-STUDIEN	46
5.2 MODIFISERING AV PORTRAIT VALUE QUESTIONNAIRE I NORLAG	47
5.3 DATAENES VALIDITET	48
<i>Sosialt ønskelige svar</i>	49
6. VALIDERING AV PORTRAIT VALUE QUESTIONNAIRE	51
6.1 FAKTORANALYSE.....	51
6.2 JUSTERING AV SVARSKALA OG NY FAKTORANALYSE	54
6.3 DE TO DIMENSJONENE	56
6.4 OPPSUMMERING OG KONSEKVENSER FOR VIDERE ANALYSER.....	58
7. VERDIFORSKJELLER MELLOM ALDERSGRUPPER	60
7.1 VERDIENE TIL DE ULIKE ALDERSGRUPPENE PÅ TRE NIVÅER.....	60
<i>Aldersforskjeller på dimensjonsnivå</i>	60
<i>Aldersforskjeller på verdidomenenivå</i>	64
<i>Aldersforskjeller på enkeltspørsmålsnivå</i>	66
7.2 HVOR STORE ER VERDIFORSKJELLENE MELLOM ALDERSGRUPPER?	69
7.3 SAMSPILLSEFFEKTER.....	73
7.4 SOSIAL SAMMENSETNING	77
8. GENERASJON- ELLER LIVSFASEEFFEKTER?	83
8.1 TOLKNING AV TIDLIGERE ANALYSER.....	83
<i>Verdikurven langs fødselsårsaksen</i>	83

<i>Samspill mellom kjønn og alder</i>	85
<i>Kontroll for utdanning</i>	86
8.2 NYE ANALYSER	87
9. AVSLUTTENDE DISKUSJON	96
9.1 VERDIFORSKJELLENES STØRRELSE OG KARAKTER	96
9.2 LIVSFASE- ELLER GENERASJONSEFFEKTER?	102
9.3 VERDIER I ENDRING	103
9.4 VIDERE FORSKNING	105

1. Introduksjon

1.1 Tema og problemstillinger

Som følge av den akselererende samfunnsutviklingen i den vestlige verden i løpet av 1900-tallet, har kulturelle forskjeller mellom generasjonene økt. De unge generasjonene vektlegger i stadig høyere grad autonomi, individualitet, selvrealisering og tilsvarende framfor pietistisk arbeidsmoral og kollektive tradisjoner. Denne påståtte trenden er fanget opp gjennom flere ulike sosiologiske teorier, bl.a. individualiseringsteorien (Beck & Beck-Gernsheim, 2002), teorien om den andre demografiske overgang (Lesthaeghe & van de Kaa, 1986; van de Kaa, 2002) og postmaterialismeteorien (Inglehart, 1977). Sistnevnte teori er den mest relevante for denne oppgaven.

Ifølge postmaterialismeteorien til Inglehart har den raske utviklingen og den økte materielle levestandarden i den vestlige verden i etterkrigstiden påvirket folks verdier i en postmaterialistisk¹ retning, og samtidig skapt en verdikløft mellom førkrigs- og etterkrigsgenerasjonene. Inglehart legger to hypoteser til grunn for sine antagelser. 1)

*Verdier reflekterer ens sosioøkonomiske miljø på den måten at man setter mest pris på goder man har begrenset tilgang til*² (Inglehart, 1977: 22-23). Kort forklart: Høy levestandard gjør at vi tar det materielle for gitt, og søker heller å realisere oss selv enn å sikre et minstemål av materiell levestandard. Mennesker som opplever knapphet på livsviktige materielle goder derimot, vil prioritere mat og trygghet framfor selvrealisering. 2) *Verdier dannes hovedsaklig i oppveksten og følger en gjennom resten av livet* (Inglehart, 1977: 22-23). Med dette mener Inglehart at det er oppvekstfasen som er viktigst for en persons verdiorientering, ikke kronologisk alder eller livsfase, og heller ikke samfunnsendringer som skjer senere i livet.

¹ Begrepet postmaterialisme ble først tatt i bruk av Inglehart selv, og referer opprinnelig til det øverste trinnet i Maslows behovspyramide, selvrealisering. Begrepet er bare delvis forenlig med individualisme bl.a. fordi typiske «68'ere» verdier som *fred* og *miljøvern*, som kan anses som kollektivistiske, gjerne forbindes med postmaterialisme.

² Denne hypotesen bygger på Maslows behovsteori (Maslow, 1954) som i seg selv er omstridt.

Ifølge Inglehart er verdiforandringer i samfunnet et resultat av utskifting av generasjoner. Dersom de yngste generasjonene har et annet verdisyn enn de generasjonene de erstatter vil verdiprofilen i befolkningen forskyves. Verdiforskjeller mellom aldersgrupper kan imidlertid også forklares på en annen måte, nemlig gjennom deres ulike livsfaseforankring. Det kan tenkes at folk forandrer verdisyn etter hvert som de trer inn i nye faser av livet. Hver fase i livet fører med seg bestemte behovsendringer og nye forventninger fra omverdenen, noe som kan bety at hver generasjon går gjennom de samme verdiendringene som generasjonene før dem. I så fall trenger ikke verdiforskjeller mellom aldersgrupper føre til noen verdiforskyving i befolkningen som helhet. Demografiske endringer, som f.eks. endringer i størrelsen på fødselskull, vil imidlertid kunne forskyve verdiprofilen i befolkningen, men det ville uansett representere en annerledes logikk i verdiutviklingen enn ved generasjonshypotesen.

Disse to ulike forklaringene på verdiforskjeller mellom aldersgrupper trekker opp to vidt forskjellige utviklingsscenarier for samfunnet. Generasjonshypotesen peker i retning av sosial endring, som f.eks. en økende individualisering, mens livsfasehypotesen legger vekt på verdistabilitet, at eventuelle verdiforskjeller mellom aldersgrupper ikke sier noe om samfunnets verdimessige utvikling i framtiden.

En vurdering av disse to forklaringsmodellene utgjør den ene av oppgavens to hovedproblemstillinger: *Er verdiforskjeller mellom aldersgrupper et resultat av generasjonseffekter eller livsfaseeffekter?* Det er forøvrig fullt mulig at begge effektene er virksomme på samme tid.

Den andre problemstillingen dreier seg om størrelse og karakter på verdiforskjellene. Inglehart hevder at de vestlige samfunnene beveger seg bort fra et *materialistisk* verdisyn mot et *postmaterialistisk* verdisyn. I den mer filosofisk orienterte individualismelitteraturen uttrykkes det som regel skepsis mot det en mener er en bevegelse fra *kollektivistiske* verdier mot *individualistiske* verdier (Bauman, 2001; Beck & Beck-Gernsheim, 2002). En del forskere finner langt større aldersdifferanse langs andre dimensjoner enn langs Inglehart sin postmaterialismeindeks. Inglehart sin postmaterialismeteorier har blitt kritisert for å være endimensjonal og utelate viktige aspekter ved verdiforskjeller (Flanagan, 1987; Hellevik, 1993:40-41; Riis & Gundelach, 1992:205-206). Scott Flanagan (1987) benytter seg av en todimensjonal modell hvor den viktigste, hva aldersforskjeller angår, er *autoritær-liberal*

dimensjonen. Hos Ottar Hellevik (1993), som også benytter seg av en todimensjonal modell, er det skillet mellom *tradisjonell* og *moderne* verdiorientering som i størst grad splitter aldersgruppens verdisyn. Til tross for bred enighet om at det finnes ulikheter mellom aldersgruppers verdiorientering, finnes det ulike syn både på hvor store ulikhetene er og på hvilken måte de er ulike.

Oppgavens andre hovedproblemstilling er dermed: *I hvilken grad og på hvilken måte er verdiene til ulike aldersgrupper forskjellige?*

Dersom de to nevnte problemstillingene ses i sammenheng med hverandre danner de et overordnet spørsmål: Hvor er verdiene til nordmenn på vei?

1.2 Bakgrunn og kontekst

I dette kapittelet vil jeg trekke noen historiske linjer. For å illustrere hvordan den samfunnsmessige utviklingen kan endre befolkningens verdier, vil jeg gi en kort beskrivelse av moderniseringen av de vestlige samfunnene. Videre vil jeg gi en kort presentasjon av viktige historiske hendelser og strømninger i Norge for å gi et inntrykk av hvor ulike forhold de forskjellige generasjonene – som senere skal analyseres i denne oppgaven – har vokst opp under. Til slutt vil jeg kort vise hvordan deler av den klassiske sosiologien var opptatt av den verdimeslige utviklingen i vesten, og hvordan dette temaet er et kjerneområde i sosiologien.

Avsnittene om modernisering er løst basert på informasjon fra Ester, Halman, & Moor (1993), Inglehart (1977), Inglehart & Welzel (2005) og Østerberg (2001). Delen om norsk historie er hovedsaklig basert på historiebøkene til Furre (2000) og Danielsen, Dyrvik, Grønlie og Hovland (1991), mens avsnittet som omhandler klassisk sosiologi er basert på Marshall (1998), Korsnes, Brante og Andersen (2001) og Ester et al. (1993).

Modernisering

Bak interessen for verdiendringer er én hypotese særlig sentral. Kort fortalt dreier den seg om at populasjonen i vestlige land, som følge av økonomisk vekst, økende utdanning, teknologisk utvikling og differensiering av en rekke av samfunnets oppgaver, i økende grad tar til seg individualistiske verdier. En vanlig oppfatning er at denne utviklingen startet med

den industrielle og den franske revolusjonen, på 1700-tallet, og anses gjerne som et resultat av moderniseringen av samfunnet.

Endringene som kobles til moderniseringen er mange og sammensatte. Framveksten av industri førte med seg økonomisk vekst, utvikling av markeder, både på nasjonalt og internasjonalt nivå og med dette et mer komplekst økonomisk system. Teknologiske nyvinninger skapte behov for spesialisering og differensiering av arbeidsstokken. Jordbruket ble effektivisert, og behovet for arbeidskraft ble flyttet fra distriktene til den voksende industrien i byene. Denne økende strukturelle og teknologiske kompleksiteten skapte behov for spesialisert kunnskap og økt utdanning.

På det kulturelle plan var det også omfattende endringer, om enn noe mer diffuse. Jordbrukets reduserte betydning bidro trolig til en sekulariseringstendens. Mange jordbruksarbeidere flyttet inn til byene og ble industriarbeidere. Fra å tidligere være prisgitt naturen ble de nå i større grad sin egen lykkes smed. Som følge av dette fikk trolig gudstroen en mindre sentral rolle i manges liv (Inglehart & Welzel, 2005: 26). Mengden av selvbergende bønder sank og konsumentkulturen vokste fram. Forbedret infrastruktur og utviklingen av informasjonsmedier gjorde geografiske avstander mindre betydningsfulle, og skapte grobunn for kulturell utveksling og utvikling. Politiske myndigheter fikk kraftig utvidede oppgaver, noe som førte til framveksten av et omfattende politisk byråkrati, samt utvikling av diverse interessegrupper. I kjølvannet av den franske revolusjonen spredte det seg en interesse for borgerrettigheter som stemmerett og rettsvern. Fokuset på individets rettigheter var på denne tiden lite utbredt og er kanskje det eksemplet som i størst grad kan knyttes direkte til individualiseringsfenomenet. Det er imidlertid viktig å påpeke at samtlige av de nevnte utviklingstrekkene er sammenvevde fenomener.

I følge Østerberg (2001) er den moderne kulturen basert på tre grunnbegreper: *det frie individet*, *fornuften* og *fremskrittet*. Grunnen til at disse begrepene er spesielt viktige for det moderne er at de står i et motsetningsforhold til det før-moderne. De peker på hvilke grunnleggende forhold som gjør at det moderne må skilles fra det før-moderne. Østerberg skriver om *det frie individet*:

(...) Selvstendighet er heller ikke et almenmenneskelig ønskemål. Å oppfatte seg selv først og fremst som medlem av en gruppe eller et annet fellesskap er historisk sett vanligere: Tilhørighet til en slekt, en familie, en klan, en kaste, en stand. De som forstår seg selv og sin omverden ut fra slik tilhørighet, utslettes ikke av den grunn som individer; men deres individualitet er ikke modernitetens, de er ikke *moderne* individer. (Østerberg, 2001: 11)

De to andre begrepene, *fornuften* og *framskrittet*, står begge i motsetningsforhold som har med religionens stilling i det førmoderne å gjøre. *Fornuften* eksemplifiseres gjerne gjennom naturvitenskapen, som med velbegrunnede og dokumenterte årsaksforklaringer står i motsetning til de religiøse og mytiske forklaringene. Når det gjelder troen på *framskrittet* skiller det seg fra kristendommens dommedagsforestillinger og troen på en forutbestemt skjebne. Ikke bare var det håp om forbedrede levekår, økende innsikt og kunnskap og et mer humant og sivilisert samfunn, men også en tro på mennesket som den skapende kraft.³

Modernisering og velstandsvekst i Norge på 1900-tallet

«Midt i eit djervt sprang frå bondeland til industrisamfunn slo slagskuggen inn over Noreg (...)» (Furre, 2000).

I 1914 bodde to tredjedeler av Norges befolkning på bygdene. Mer enn hver tredje sysselsatte jobbet i jordbruket, mens hver sjette jobbet i en voksende industri. Den norske regjeringen klarte å holde landet utenfor første verdenskrig, men krigen medførte forsyningsvansker og økte priser. Kort tid etter krigen var over ble norsk økonomi rammet av internasjonal lavkonjunktur. Høy arbeidsledighet og ulmende klassemotsetninger skapte grobunn for kraftige arbeidskonflikter. Arbeidslivet mellom 1920 og 1940 var svært ustabilt og preget av langvarige streiker, lockouter og tidvis rekordhøy arbeidsledighet.

Til tross for konflikter i arbeidslivet, økonomiske vansker, hyppige regjeringsskifter og mye fattigdom var mellomkrigstiden en vekstperiode med et økende bruttonasjonalprodukt. Dette skyldtes i stor grad at arbeidslivet ble effektivisert gjennom ny teknologi og ny organisering. Fra 1933 og fram til krigen var det færre arbeidskonflikter og økonomien bedret seg gradvis. På siste halvdel av 1930-tallet fikk landet en rekke nye sosial trygder og reformer. Bl.a. alderstrygd, arbeidervern, arbeidsledighetstrygd, syketrygd, samt diverse skole- og

³ Med dette menes ikke at fornuft og framskritt er uforenlig med kristendommen, men at det på et tidspunkt representerte noe historisk nytt, som kom i konflikt med førmoderne religiøs praksis.

utdanningsreformer. Likevel var arbeidsledigheten så høy som 18,3 prosent så sent som i 1939.

Under den 2. verdenskrig ble Norge påført betydelige ødeleggelser. Veier, broer og fabrikker ble ødelagt av bomber, skip og fiskebåter ble senket og en rekke byer og tettsteder ble totalt ødelagt. Verst gikk det utover den nordlige delen av landet hvor Finnmark og Nord-Troms ble nærmest totalrasert vinteren 1944-45. Likevel kan det ikke sies at landet var i *full krig* i fem år. Et visst produksjonsnivå ble opprettholdt, og okkupasjonsstyrkene lot for det meste sivilbefolkningen være i fred. Men hverdagslivet var for mange preget av en viss terrorfrykt og tidvis dramatisk mangel på livsviktige varer.

Etter krigen var det slutt på sysselsettingsproblemene. Produksjonsnivået økte raskt, og snart var mangel på arbeidskraft det største problemet. Mange eksperter forventet et tilbakeslag på lik linje med det som skjedde i 1921, og de advarte mot fredsoptimisme. 1950-tallet var derfor i større grad preget av kampanjer for hardt arbeid og lønnsmoderasjon framfor optimisme. Befolkningen var preget av en sterk kollektiv disiplin, og var fast bestemt på at denne gangen skulle fattigdommen holdes på avstand. Den økonomiske veksten forble stabil og vedvarende, og det forventede tilbakeslaget kom aldri. Først i overgangen til 1960-årene kunne man virkelig snakke om vekstopoptimisme.

Etterkrigstiden sto for mange nye fenomener i det norske samfunn. Et sterkt Arbeiderparti med Einar Gerhardsen i spissen sørget for at Norge fikk en av verdens mest velutviklede velferdsstater. En stat som hadde et sikkerhetsnett mot de aller fleste typer inntektstap, som sykdom, invaliditet, alderdom, arbeidsløshet m.m. Samtidig som den økonomiske politikken fungerte inntektsutjevner, var den materielle velstandsøkningen formidabel, noe som gjorde at gjennomsnittshusstanden kunne bruke mer av inntekten sin på andre ting enn livsnødvendigheter som mat, klær og bolig. Mange brukte penger på teknologiske nyvinninger som elektrisk komfyr, kjøleskap, vaskemaskin, bil (som var regulert fram til 1960), radio og fjernsyn som gradvis ble allemannseie. Radio og fjernsyn førte til en kraftig påvirkning fra internasjonal og spesielt amerikansk populærkultur. Myndighetene satset også stort på utdanning. Utdanningstilbudene ble flere og bedre, og antall lærere ble nesten fordoblet fra 1950 til 1970. Utover 1960-tallet og videre på 1970-tallet begynte stadig flere gifte kvinner å ta lønnsarbeid og utdannelse. Byene vokste som følge av at veksten i industri- og tjenestenæring lokket mange fra landsbygda og inn til byene. For kirkens del var

etterkrigstiden en vanskelig periode, med minskende gudstjenesteoppmøte og redusert samfunnsmakt. Selv om det store flertallet av befolkningen var medlemmer i statskirken ble religiøs tro i økende grad ansett som en privatsak.

Samfunnsutviklingen gikk fort og endringene var mange og omfattende. På 1970-tallet kom konflikter og misnøye til overflaten. Økende kriminalitet og alkoholforbruk kunne tyde på at flere nå strevet med å finne seg til rette i det moderne samfunnet. Mange følte seg oversett av styresmaktene og ville ha mer innflytelse over de raske endringene, noe som gav utslag i en rekke ulike opprør, som studentopprør, ungdomsopprør, kvinneopprør, natur- og ressursvern og utkant- og bygdeopprør. Videre stemte flertallet av befolkningen nei til medlemskap i EF, i strid med anbefalingene til de fleste politiske og økonomiske autoriteter.

En ny oljevirkksomhet tok form i løpet av 1970-tallet, og med hjelp av den internasjonale oljekrisen vokste oljeindustrien fram som den nye hovednæringen i løpet av få år. Mot slutten av 1970-tallet slo imidlertid den internasjonale økonomiske krisen inn over Norge. Regjeringen forsøkte å regulere seg ut av krisen med motkonjunkturpolitikk, noe som viste seg å være langt vanskeligere enn tidligere, blant annet på grunn av et mer liberalt europeisk handelssystem. I takt med regjeringens styringsvansker og en gryende arbeidsledighet vokste befolkningens mistillit til den sosialdemokratiske blandingsøkonomien. Industrinæringen krympet, lønnskakerinteressene ble mer sprikende og LO mistet medlemmer til andre «upolitiske» fagforeninger. Internasjonalt var det ideologiske klimaet i ferd med å endres i en liberalistisk retning, med individuell frihet og markedsstyrt økonomi som fanesaker. Nobelprisen i økonomi gikk til markedsliberalisten og Keynes-kritikeren Milton Friedman, og Margaret Thatcher ble statsminister i Storbritannia.

I 1981 fikk Norge en Høyre-regjering for første gang siden 1928. Willoch-regjeringen sørget for at statens økonomiske innflytelse ble redusert, bl.a. gjennom deregulering av kreditt- og boligmarkedet. Når Arbeiderpartiet kom til makten igjen noen år senere var det et parti som førte en ganske annerledes økonomisk politikk enn det etterkrigstidens Arbeiderparti hadde gjort. Den sosialdemokratiske styremåten som hadde vart nærmest sammenhengende i 30 år ble i hovedtrekk avsluttet i løpet 1980-tallet.

Utvalget som undersøkes senere i oppgaven er personer født i mellomrommet 1922-1961. Dette utvalget kan grovt deles opp i fire aldersgrupper med ca. ti års mellomrom (de eldste, de nest eldste, de nest yngste og de yngste). Mange i den eldste gruppen hadde en tøff

oppvekst gjennom en barndom i de ustabile og fattigslige mellomkrigsårene og en ungdomstid eller en ung voksentid under 2. verdenskrig. De nest eldste, som ble født på 1930-tallet, opplevde krigen som barn men ble voksne i et samfunn i økonomisk medgang og med et økende velferdstilbud. De nest yngste, som ble født under eller like etter krigen, vokste opp i oppgangstidene på 1950 og 1960 tallet, med fjernsyn, biler og en levestandard langt over det som var normalt bare 20 år tidligere. Mens de yngste, født på 1950- eller tidlig 1960-tallet, var barn i de optimistiske 1960-årene og ble voksne i løpet av de opprørske 1970-årene eller tidlig i de liberalistiske 1980-årene.

Klassisk sosiologi

Med den økende kompleksiteten i samfunnet vokste det fram nye faglige disipliner, som f.eks. sosiologi. Sosiologien har fra starten av befattet seg med temaer som modernisering og sosial endring, som videre er tett knyttet til temaer som individualisering og verdiendring. Herbert Spencer sitt begrep om *differensiering* viste seg å være en treffende observasjon av datidens sosiale endring. Det tradisjonelle jordbrukssamfunnet var langt enklere strukturert og enkeltpersoners ansvarsoppgaver var av mer mangfoldig art. Spencer la imidlertid merke til at dette var i ferd med å endres i det stadig mer moderne vesten. Alt fra arbeidsdeling i industrien, statlige oppgaver, økonomi, vitenskap m.m. ble splittet i nye spesialiserte grener, som igjen ble splittet på ny ved behov for enda større spesialisering. Lignende observasjoner ble også gjort av blant andre Durkheim, Weber og Tönnies. I Durkheim sine begreper om mekanisk og organisk solidaritet ligger det et uttrykk for bekymring over den stadige spesialiseringen av arbeidsoppgaver. Durkheim var skeptisk til hvorvidt de mellommenneskelige båndene, som i det tradisjonelle samfunnet ble knyttet gjennom felles daglige gjøremål, kunne opprettholdes i den moderne arbeidsdelingen. I det moderne samfunnet ble individene bundet til hverandre som separate ledd i en kjede eller som organer i en organisme, derav organisk solidaritet. I noe overført betydning kan det sies at Durkheim fryktet en framvekst av individualistiske verdier og en forvitring av de kollektivistiske. Også Max Weber gav uttrykk for bekymring over det han oppfattet som en ekstrem rasjonalisering. Han fryktet at en ensidig mål-middel rasjonalitet uten etisk forankring skulle skape et overbyråkratisert og umenneskelig samfunn. Ferdinand Tönnies sine idealtypiske begreper om *gemeinschaft* og *gesellschaft* bør også nevnes. I et samfunn preget av *gemeinschaft* baseres individenes handlinger på følelser, tradisjon og pliktfølelse overfor

fellesskapet. I et samfunn preget av gesellschaft derimot, er handlingene kalkulerende og målorienterte av hensyn til individets egen utvikling og overlevelse.

1.3 Oppgavens formål og vitenskaplige relevans

En rekke studier viser at det er godt belegg for å tro at verdier påvirker atferd (Bardi & Schwartz, 2003; Feather, 1992; Feather, 2004; Rokeach, 1973). Det vil si at endringer i verdier antakelig vil føre til endringer i holdninger og handlinger. Dette betyr igjen at verdiendringer kan være av interesse for så og si all samfunnsvitenskap. Samtidig gjør uklarheter omkring sammenhengen mellom verdier og atferd, samt usikkerhet ved måling av verdier, at interessen rundt verdistudier i praksis har sine begrensninger. Med denne oppgaven håper jeg å kunne bidra til å klargjøre styrker og svakheter ved verdiforskningen, samt å gi et inntrykk av dens brede anvendelighet.

Oppgaven vil kunne anses som et bidrag til en større sosiologisk fagdebatt, nemlig individualiseringsdebatten. Individualiseringsdebatten er nært beslektet med temaer fra sosiologiens klassikere. Kort sagt så er motsetningsparet individualisme/kollektivism på en eller annen måte aktuelt i nærmest all samfunnsvitenskaplig tenkning. Når det gjelder dagens sosiologi, finnes det en rekke sosiologer som uttrykker bekymring for ekstrem individualisering, eller en radikalisering av synet på individet som sin egen lykkes smed (Bauman, 2001; Beck & Beck-Gernsheim, 2002). Debatten rundt individualisering er i dag aktuell, på en eller annen måte, innen de aller fleste sosiologiske fagområder. Fra familie, kjønn og oppvekst til arbeidsliv, kultur og globalisering. Mye av debatten om individualisering dreier seg nettopp om verdier og verdiendringer, som altså skal studeres i denne oppgaven.

Individualiseringsdebatten er også tett knyttet til konkrete samfunnspolitiske debatter på flere områder, f.eks. økonomisk liberalisering, økte skilsmisserater, miljøvern, menneskerettigheter, økt økonomisk ulikhet, forbrukersamfunnet, ungdom og livsstil m.m.

Individualisering dreier seg imidlertid ikke kun om endringer i verdier, og verdiforskning dreier seg ikke kun om individualisering. Det er plass til mange ulike verdier innenfor så vel en individuell som en kollektiv tilnærming. Noen verdier kan til og med være vanskelige å

plassere i den ene eller andre båsen. Motsetningsparet individualisme versus kollektivism blir i så måte en slags generell, men samtidig grov og upresis, beskrivelse av temaet.

Denne studien vil være et bidrag innenfor forskningsfeltet verdiforskning på flere måter. For det første er måleinstrumentet, Portrait Value Questionnaire (Schwartz, 2003), som vil benyttes i denne oppgaven temmelig nytt og forholdsvis lite anvendt. Innen verdiforskning er måling et temmelig omstridt område, ettersom det anses som ganske problematisk å måle verdier. Det er mange ulike måleinstrumenter i bruk, noe som gjør det vanskelig å sammenligne ulike forskningsresultater. Instrumentet som skal benyttes i denne oppgaven er empirisk godt fundert, og kan muligens bli et velbrukt instrument i årene som kommer. I denne oppgaven valideres instrumentet for norske forhold, noe som kan komme til nytte i framtidige norske studier, samtidig som det er verdifullt for forskningsfeltet at instrumentet blir stilt på prøve. På den annen side er det også interessant at nok et nytt instrument prøves ut slik at resultatene kan sammenlignes med resultatene fra andre målinstrumenter i jakten på en universell verdistruktur (Schwartz, 1994).

For det tredje er verdiforskjeller mellom aldersgrupper et tema som ikke er spesielt mye studert empirisk, selv om fenomenet er mye omtalt. Det er imidlertid gjort en del verdistudier hvor aldersgrupper har blitt analysert, men få eller ingen med måleinstrumentet som skal benyttes i denne oppgaven. For det fjerde vil det stadig være behov for nye studier av ulike generasjoners verdisyn ettersom samfunnet er i kontinuerlig endring. Det finnes lite sikker kunnskap om hvordan og i hvilken grad verdier endres. Om de endres gjennom generasjonsutskifting, gjennom livsløpet eller om det er hendelser i samtiden (periodeeffekter) som slår sterkt ut. For å studere dette skikkelig trengs det datainnsamlinger på ulike tidspunkter. Til denne oppgaven har ikke slike tidsserier vært tilgjengelig, men det kan likevel tenkes at datamaterialet og analysene i oppgaven kan ha framtidig nytte ved at de kan sammenlignes med senere studier på samme område.

Studien vil også kunne bidra til innsikt om grunnleggende forskjeller mellom ulike generasjoner i Norge og gi en pekepinn på hvordan morgendagens eldre vil skille seg fra dagens eldre. Gjennom media skapes det gjerne et noe stereotypisk bilde av eldre mennesker. Eldre framstår gjerne som mer opptatt av å spare penger enn yngre, mer påpasselige med å følge tradisjoner og mer opptatt av at regler følges til punkt og prikke. Alt dette kan sies å ha med verdier å gjøre. Men er det slik eldre mennesker egentlig er? Og hva

med etterkrigsgenerasjonen som om noen år vil bli våre nye eldre? På hvilken måte blir de annerledes enn dagens eldre?

1.4 Datamaterialet

Datamaterialet som vil bli benyttet er hentet fra Den norske studien av livsløp, aldring og generasjon (NorLAG). Denne datainnsamlingen ble utført i perioden mars 2002 til april 2003 og består av personer født mellom 1922 og 1961. Utvalget er hentet fra 30 kommuner og bydeler i fire ulike regioner av Norge.

I NorLAG-materialet finnes data fra et måleinstrument for verdiorientering som heter *Portrait Value Questionnaire* (PVQ) (Schwartz, 2003). PVQ er et batteri med 21 spørsmål (se vedlegg, tabell 5) som er designet for å måle personers verdiorientering ved hjelp av selvrappotering, og var del av et større postalt spørreskjema som ble besvart av 4.169 personer. Nærmere informasjon om NorLAG-studien er beskrevet i kapittel 5.

1.5 Kart for videre lesning

I kapittel 2 presiserer jeg verdibegrepet og gjør rede for det teoretiske rammeverket som analysene vil bygge på. Først vil jeg ta for meg den historiske utviklingen til verdiforskningen som eget forskningsfelt. Deretter vil jeg gjøre rede for selve verdibegrepet. Dette skal hovedsaklig gjøres ved å presentere og diskutere en del sentrale definisjoner, samt differensiere verdibegrepet fra andre begreper med nærliggende betydning. Videre vil jeg ta for meg ulike modeller for verdiorientering. Først gjør jeg rede for Schwartz sin modell, som er sentral for oppgaven, og deretter ser på mulighetene for at det finnes en universell verdistruktur ved å sammenligne ulike modeller. Deretter vil jeg ta for meg teorier om verdiers opphav og årsaker til verdiendring, hvor jeg bl.a. vil presentere de to sentrale forklaringene i oppgaven, livsfaseforklaringen og generasjonsforklaringen. Videre vil jeg se på ulike oppfatninger om verdiers påvirkning og sammenheng med atferd, for så å presentere en del resultater fra forskning på området. Til slutt i kapittel 2 vil jeg kort gjøre rede for de mest benyttede måleinstrumentene for verdier. Her tar jeg også opp en diskusjon om rangering versus vurdering.

I kapittel 3 vil jeg gjøre rede for resultater fra tidligere forskning med relevans for oppgavens problemstilling. Dette dreier seg i hovedsak om funn fra forskning på sammenhengen mellom alder og verdier.

I kapittel 4 vil jeg presisere hvordan oppgavens problemstilling skal undersøkes. Dette vil jeg gjøre ved å presentere ulike forskningsspørsmål som danner grunnlag for gangen i analyseopplegget.

I kapittel 5 vil jeg gjøre rede for en del forhold rundt NorLAG-datamaterialet og selve måleinstrumentet.

Kapitlene 6 til 8 er empirikapitler. Som en forberedelse til de problemstillingsrelaterte analysene vil jeg i kapittel 6 undersøke måleinstrumentets overensstemmelse med det teoretiske grunnlaget. I kapittel 7 vil det gjøres flere analyser med den hensikt å kartlegge forskjeller i ulike aldersgruppers verdiorientering. Videre vil jeg trekke inn de mest relevante bakgrunnsvariablene (i tillegg til alder) for å vurdere den relative størrelsen på verdiforskjellene og for å undersøke eventuelt samspill. Til slutt vil jeg undersøke om noe av verdiforskjellene mellom aldersgrupper egentlig skyldes andre demografiske forhold. I kapittel 8 vil jeg forsøke å gi svar på hvorvidt verdiforskjellene mellom aldersgrupper skyldes livsfaseeffekter eller generasjonseffekter. Her vil jeg på nytt ta opp enkelte av resultatene fra analysene i kapittel 7, og drøfte dem med tanke på hvorvidt denne problemstillingen skyldes livsfase- eller generasjonseffekter. Deretter vil det gjøres nye analyser for å forsøke å påvise livsfaseeffekter i materialet.

Til slutt, i kapittel 9, vil jeg oppsummere de viktigste funnene i oppgaven, og diskutere de opp mot teori og annen forskning. Jeg vil også diskutere mulige konsekvenser av funnene, før jeg til slutt gir noen anbefalinger og ønsker vedrørende framtidig forskning på området.

2. Teoretiske perspektiver rundt verdibegrepet

Det overordnede formålet med dette kapittelet er å gjøre rede for hva som menes med *verdier*, samt hvordan verdibegrepet i denne oppgaven kan ses i sammenheng med øvrige studier innenfor emnet.

Ettersom verdibegrepet er et omstridt begrep innen sosiologien vil jeg først ta for meg en del historikk og definisjonsproblematikk. Deretter vil jeg gjøre rede for modellen som spørreundersøkelsen i oppgaven er bygget på for så å sammenligne den med andre modeller som er brukt innen verdiforskningen. Videre vil jeg se på verdier i et kausalperspektiv; hva er verdienes opphav og hvordan påvirkes de, og hvordan påvirker verdiene omverdenen. Til slutt presenterer jeg i kort trekk noen av de mest benyttede målinstrumentene for verdier.

2.1 Verdiforskningens historie

Talcott Parsons teorier, fra rundt 1940, fikk mye oppmerksomhet, og verdibegrepet hadde en sentral plass i disse. Ordet *verdier* ble med dette også kjent med et annet meningsinnhold enn det som har med valuering av gjenstander og kjøp og salg å gjøre. Innholdet i det «nye» verdibegrepet rommet imidlertid fenomener og betraktninger som allerede da var studert og diskutert av samfunnsvitere i en årrekke. De Toqueville brukte på 1830-tallet begrepet *habits of the heart* i beskrivelsen av hva han oppfattet som ulike innstillinger til livet i Europa og Amerika (Bellah, 1996). Max Weber beskriver omfattende kulturell endring i *Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd*, hvor både *etikk* og *ånd* i tittelen kan kobles mot det vi i dag kaller verdier. I boken som kan regnes for å være den første introduksjonsboken til sosiologi, *An Introduction to the Study of Society* av Small & Vincent fra 1894 (Spates, 1983), beskrives «a common will [that] may, under certain conditions, characterize a whole population.» I boken *Folkways* av W. G. Sumner fra 1906 omtales begrepet «mores» med denne sosiale funksjonen: «they pervade and control the ways of thinking in all exigences of life, returning from the world of abstractions to the world of action, to give guidance and to win revivification.» Ifølge Parsons selv hentet han ideen om verdier fra europeiske tenkere som Pareto, Weber og Durkheim som alle beskrev ulike kulturelle ideer som avgjørende for det sosiale liv. (Spates, 1983: 29-30)

Parsons og strukturfunksjonalismen

Selve ordet *verdier* var ikke nytt i sosiologien når Parsons tok det i bruk i *The Structure of Social Action* fra 1937. Thomas & Znaniecki omtaler verdier i *The Polish Peasant*, og eksemplifiserer det med både abstrakte og konkrete objekter som mynt, instrument, dikt, universitet og vitenskaplige teorier (Spates, 1983: 29). En vanlig oppfatning av ordet var at det var knyttet til objekter, ikke til menneskelige væremåter og generelle mål. Parsons forandret dette og ga verdier en nøkkelposisjon i sin handlingsteori som bindeleddet mellom samfunnet og individet. Selv om verdibegrepet ikke refererte til et nyoppdaget sosialt fenomen, skapte eksplisittgjøringen interesse, og verdibegrepet fikk en sentral posisjon i amerikansk sosiologi de neste tiårene. Ifølge Parsons var enhver sosiologs fremste oppgave å drive verdianalyse. (Bang, 2002: 77-79; Spates, 1983: 29-30, 33)

Etter et par tiår med sterk innflytelse ble Parsons og strukturfunksjonalismen utsatt for massiv kritikk på midten av 1960-tallet. Kritikken rammet verdibegrepets popularitet både direkte og indirekte. For det første fikk Parsons og hans meningsfeller kritikk for at de manglet empirisk belegg for sine teorier. Blant annet manglet strukturfunksjonalistene solide verdistudier å støtte seg på, noe som ble oppfattet som useriøst tatt i betraktning verdibegrepets sentrale teoretiske posisjon. For det andre ble de kritisert for å ha en overdreven deduktiv tilnærming til vitenskapen, hvor empirien ble mer påvirket av teorien enn omvendt. Dette slo også tilbake på det førstnevnte problemet ved at den lille empirien som faktisk fantes ble ansett som tvilsom. For det tredje ble verdibegrepet deres kritisert for å være på et for abstrakt nivå. Det kunne verken knyttes til spesifikke situasjoner eller funksjoner, og var umulig å verifisere, samtidig som dets samfunnsmessige påvirkningskraft skulle være enorm. Den kraftige kritikken av Parsons og hans meningsfeller medførte at interessen for verdiforskning ble betydelig mindre i årene som kom. (Bang, 2002: 115-123; Rokeach, 1973: 9-10; Spates, 1983: 33-36)

Sentrale bidrag i 1970-årene av Rokeach og Inglehart

Til tross for verdibegrepets reduserte status dukket det på 1970-tallet opp to bidrag som skulle vise seg å få stor betydning for verdiforskningen, nemlig *The Nature of Human Values* av Milton Rokeach (1973) og *The Silent Revolution* av Ronald Inglehart (1977). Boken *The Nature of Human Values* er sannsynligvis det mest omfattende enkeltbidraget til verdiforskningen pr. dags dato. Rokeach var ikke den første som forsøkte å stable en

fullstendig og uttømmende teori om verdier på beina, men hans bidrag har utvilsomt hatt større innvirkning på senere forskning enn både tidligere og samtidige bidrag. Rokeach designet en gjennomarbeidet og godt testet verdisurvey laget for å måle 36 distinkte verdier, henholdsvis 18 terminale og 18 instrumentelle verdier. Denne verdisurveyen er hyppig brukt i det samme verket til bl.a. å undersøke hvordan verdier kan påvirke atferd, holdninger, samt å sammenligne ulike grupper verdisyn, inndelt etter klasse, alder, etnisitet, religiøsitet, politikk m.m. Rokeach sin definisjon så vel som hans surveydesign har senere blitt brukt av en rekke forskere over hele verden. (Bang, 2002: 81-82; Spates, 1983: 41-42)

Inglehart sitt bidrag er av en mer makrososiologisk karakter. I *The Silent Revolution* hevder Inglehart at et omfattende verdiskifte skal ha funnet sted i den vestlige verden etter 2. verdenskrig. Materialistiske verdier som trygghet, fysisk opprettholdelse skal, ifølge Inglehart i økende grad ha blitt nedprioritert til fordel for post-materialistiske verdier som selvutvikling og livskvalitet.

Både teoriene, hypotesene og måleinstrumentet til Inglehart er mye kritisert. Hans postmaterialismeteorier har likefullt vist seg å ha gjennomslagskraft, og han har bidratt kraftig til å sette verdiforskningen på kartet. Inglehart er fortsatt aktiv på feltet og koordinerer for tiden den omfattende verdiundersøkelsen World Value Survey, hvor det samles inn longitudinelle verdidata fra land over hele verden. (Bang, 2002: 81; Inglehart, 2003; Inglehart & Welzel, 2005; Listhaug, 1998: 3)

Nyere verdiforskning

De siste 20 årene har det dukket opp en rekke omfattende empiriske bidrag, av statsvitenskaplig karakter, gjerne omtalt som den empiriske tradisjonen (Moe, 1999: 20). Det største prosjektet til nå, World Value Survey, er allerede nevnt. I tillegg kan European Values Study (EVS) nevnes, en omfattende longitudinell studie koordinert ved Tilburg University. I 2002 startet European Social Survey (ESS) sin første datainnsamling av bl.a. verdidata hvor en norsk innsamling koordineres av Norsk Samfunnsvitenskaplig Datatjeneste (NSD). Fra Norge kan også Norsk Monitor nevnes. Store surveyer med norske verdidata samlet annet hvert år siden 1985 av MMI (Markeds- og Mediainstituttet). Lignende studier finnes også i USA og Japan, og et formalisert samarbeid mellom institutter i ulike land (Research Institutes on Social Change, RISC), har sørget for resultat- og metodeutveksling (Bang, 2002: 82). De fleste studier av denne typen har enorme datasett og

gjør et tydelig makrososiologisk perspektiv hvor temaer som sosial og politisk endring og sammenligning mellom land og verdensdeler er sentrale. Når det gjelder klargjøring av selve verdibegrepet, har imidlertid ikke slike studier bidratt til særlig framgang (Spates, 1983).

Verditeoretiske tilnærminger og definisjonsproblematikk har vært et felt dominert av sosialpsykologer de siste tiårene. Den australske sosialpsykologen N. T. Feathers har de siste 15 årene publisert flere artikler om verdiers påvirkning på handlingsvalg (Feather, 1992; Feather, 1995; Feather, 2002; Feather, Norman, & Worsley, 1998). Men særlig innflytelse har nok den Rokeach-inspirerte sosialpsykologen Shalom Schwartz hatt. Siden slutten av 1980-tallet har han arbeidet med å utvikle en universell verdistruktur, samt et nytt målinstrument for verdier (Schwartz, 1992; Schwartz, 1994; Schwartz & Bilsky, 1987; Schwartz & Bilsky, 1990; Schwartz & Sagiv, 1995). Hans målinstrument Schwartz Value Survey (SVS) (Schwartz, 1992) ble i løpet av 1990-tallet benyttet i studier i over 65 land (Schwartz, 2003: kap. 7.1.2). Hans nylig utviklede instrument, Portrait Value Questionnaire (PVQ) (Schwartz, 2003), er en kortere og enklere variant av SVS. PVQ brukes i European Social Survey (ESS) og i en noe forenklet utgave i NorLAG studien, som denne oppgaven basert på.

2.2 Verdibegrepet

Det eksisterer et mangfold av ulike definisjoner av ordet *verdier*. Noe av årsaken er at det er en teknisk term innen flere vitenskaper, som f.eks. filosofi og økonomi, hvor begrepet har flere ulike betydninger (Hammarström, 1993: 40). Et skille kan trekkes mellom det som har med objekters verdi og gjøre og det som har med hva som er ettertraktelsesverdig i livene våre å gjøre. Et videre skille innenfor den sistnevnte betydningen kan trekkes mellom normative og deskriptive tilnærminger til verdibegrepet (Hellevik, 2002b: 11-12). Innen disipliner som teologi, politikk og filosofi er normative tilnærminger mest aktuelle. Ved en normativ tilnærming ytrer den respektive fagperson sine meninger om hvilke verdier som er ønskelige å inneha for individer, institusjoner eller samfunn. Ved en deskriptiv tilnærming derimot, som denne oppgaven er et eksempel på, forsøkes det å kartlegge hva en gruppe individer selv oppfatter som ønskelig. Alle definisjonene som vil bli diskutert her er laget i tilknytning til den deskriptive verdiforskningen.

Definisjoner

Mangelen på konsensus om verdibegrepet har blitt påpekt av flere forfattere som et av de største problemene for verdiforskningen (Hechter, Nadel, & Michod, 1993; Hitlin & Piliavin, 2004; Schwartz, 2003; Spates, 1983). Mye av årsaken til dette skyldes trolig at begrepets abstraksjonsnivå gjør definisjonene vanskelige. Verdier er ikke direkte observerbare, samtidig som det heller ikke regnes med at respondenter selv har klare forestillinger om sine verdier. Dermed står forskeren relativt fritt til selv å formulere en definisjon.

Her vil jeg kun ta for meg de definisjonene som historisk sett har vært mest sentrale, samt de som er spesielt relevante for oppgaven min.

Clyde Kluckhohn sin definisjon av verdier i Parsons & Shils, *Toward a general theory of social action*, er trolig den første definisjonen som ble noe i nærheten av en standard. «A value is a conception, implicit or explicit, distinctive of an individual or characteristic of a group, of the desirable which influences the selection from available modes, means, and ends of action» (Kluckhohn, 1951: 395).

I definisjonen til Kluckhohn finnes det to spesielt viktige punkter. For det første, uttrykket «a conception of the desirable» (en *forestilling* om det ønskelige), hvilket indikerer at en verdi skiller seg fra det simpelthen ønskede, noe som ikke trenger være uttrykk for annet enn umiddelbare fysiologiske eller psykologiske impulser. For det andre, den siste delen av definisjonen, «... which influences the selection from available modes, means and ends of action» (som influerer valg av tilgjengelige handlingsmåter og mål). Verdier påvirker altså både valg av handling, atferd og målsettinger. (Knutsen, 1985: 3)

Fra midten av 1970-tallet og 20 år framover har Rokeach sin definisjon vært den mest dominerende definisjonen på feltet. Rokeach nevner selv Kluckhohn som en inspirasjon for sitt eget arbeid. Rokeach ordlegger seg imidlertid annerledes og legger vekt på noen andre elementer i sin definisjon: «A value is an enduring belief that a specific mode of conduct or end-state of existence is personally or socially preferable to an opposite or converse mode of conduct or end-state of existence» (Rokeach, 1973: 5).

For det første definerer Rokeach verdier som varige («... an enduring belief»). Rokeach skriver at dersom verdier var fullstendig ustabile ville både samfunnsmessig og personlig

kontinuitet være umulig. Han mener likevel ikke at verdier kan være fullstendig stabile. Rokeach konkluderer med at enhver fruktbar tilnærming til verdibegrepet må ta høyde for både dens varige og dens foranderlige karakter (Rokeach, 1973: 5-6). For det andre bytter Rokeach ut uttrykket «conceptions of the desirable» med «belief that (...) is preferable» som viser til at ulike verdier gjerne er av ulik viktighet, dvs. at man har en tro eller følelse av at en spesiell verdi er å foretrekke framfor en annen (Rokeach, 1973: 9-10). For det tredje innfører han skillet mellom «a specific mode of conduct» og «end-state of existence» som tilsvarer henholdsvis instrumentelle verdier (*instrumental values*) og endelige verdier (*terminal values*). Videre skiller Rokeach mellom to typer instrumentelle verdier og to typer endelige verdier (Rokeach, 1973: 7-8). De to instrumentelle typene er moralske verdier og kompetanseverdier. Utførelse av handlinger som bryter med disse verdiene vil oppleves som følelsesmessig vanskelig. Brudd på de moralske verdiene (*honest, responsible*) vil utløse skyldfølelse, mens brudd på kompetanseverdiene (*self-controlled, imaginative*) vil utløse følelsen av personlig mislykkethet. De endelige verdiene kan deles mellom personlige og sosiale verdier. Rokeach trekker her et skille mellom endelige tilstander som er å foretrekke personlig (*happiness, self-respect*), og endelige tilstander som er å foretrekke i et samfunnsperspektiv (*a world at peace, equality*). (Rokeach, 1973: 7-11)

Til tross for at både Kluckhohn og Rokeach sine definisjoner er hyppig referert til i forskningslitteraturen, har flere etterlyst en felles enighet blant verdiforskere om verdibegrepets innhold (Hechter et al., 1993; Hitlin & Piliavin, 2004; Spates, 1983). Kanskje er ikke enighet om en standarddefinisjon nok til å sikre en felles forståelse av et så abstrakt begrep.

Shalom Schwartz mener at det gradvis siden 1950-tallet har oppstått konsensus om verdibegrepets grunnleggende innhold (Schwartz, 2003: kap. 7.1.1). Isteden for å formulere en definisjon plukker Schwartz ut følgende kjennetegn, basert på arbeidene til teoretikere og forskere siden 1950-tallet og fram til i dag (min oversettelse): (1) Verdier er overbevisninger/forestillinger (*Values are beliefs*). Verdier er nært knyttet til følelser og affekthandlinger. Vi blir fortvilet når vi tvinges til å handle mot våre verdier, og glade og stolte når vi får muligheten til uttrykke våre verdier gjennom handling. (2) Verdier refererer til ønskelige mål (*Values refer to desirable goals*). Sosial likhet, rettferdighet, hjelpsomhet er alle verdier. (3) Verdier overskrider enkelthandlinger og enkeltsituasjoner (*Values transcend specific actions and situations*). Verdier er relevant i flere forskjellige sammenhenger. F.eks.

ærlighet og lojalitet kan være relevant innen familien, på jobben, i politikken, i næringslivet osv. Holdninger og normer derimot er som regel knyttet til spesielle handlinger eller situasjoner. (4) Verdier fungerer som rettesnor (*Values serve as standards or criteria*). Handlingsvalg og vurderinger av godt og ondt gjøres på bakgrunn av hvilke verdier vi prioriterer høyt. (5) Verdier er ordnet etter viktighet (*Values are ordered by importance*). Alle verdier er ønskelige mål (jf. punkt 2), men noen mål er mer ønskelig enn andre. Verdier danner et system etter hvilke som har høyeste prioritet. Slike verdisystemer er med på å karakterisere særtrekkene til så vel kulturer som individer. Noen foretrekker spenning framfor trygghet eller egen velstand framfor sosial likhet, andre foretrekker omvendt. (6) Den relative viktigheten til settet av relevante verdier gir føringer for handling (*The relative importance of the set of relevant values guide action*). En handling kan representere flere verdier, f.eks. å gå i kirken kan være et uttrykk for tradisjon, konformitet, trygghet og hjelpsomhetsverdier. På den annen side må kirkebesøket kanskje utføres på bekostning av hedonisme, selvrealisering og stimuleringsverdier. Slike avveininger mellom konkurrerende situasjonsrelevante verdier har relevans for våre handlinger. Enhver verdi har relevans for handling, men dens påvirkningskraft avhenger av 1) hvor relevant verdien er for den spesifikke handling/situasjon og 2) verdiens viktighet for aktøren. (Schwartz, 2003: kap. 7.1.1)

Differensiering av verdibegrepet og nærliggende begreper

For å få en mer presis forståelse av hva som ligger i verdibegrepet er det viktig å vite hvordan verdier skiller seg fra nærliggende begrep. Rokeach (1973) er en av få som diskuterer forskjeller mellom verdibegrepet og begreper som holdninger, normer, behov, personlighetstrekk og interesser. Denne diskusjonen tas imidlertid opp av både Knutsen (1985) og Bang (2002). I denne framstillingen benyttes alle tre bidragene.

Den vanligste uklarheten oppstår trolig mellom begrepene verdier og *holdninger*. Rokeach legger også mer vekt på verdi/holdning-distinksjonen enn de andre distinksjonene. Den mest grunnleggende forskjellen er at verdier, i motsetning til holdninger, fungerer som standarder; de danner kriterier for hva et individ anser som ønskelig. Med andre ord, verdier er med på å fortelle individet hvilke holdninger det bør ha. At verdier er standarder betyr nødvendigvis også at de gjelder utover enkeltsituasjoner. Holdninger derimot er alltid organisert rundt et gitt objekt eller en gitt situasjon. Således er antall potensielle holdninger

ubegrenset og strekker seg normalt til flere tusen, mens antall verdier anses for å være begrenset til noen få dusin.

Normer er et annet begrep som lett kan forveksles med verdier. Rokeach nevner tre spesifikke forskjeller. For det første, normer refererer, i likhet med de instrumentelle verdiene, til ønskede væremåter, men normer sier ingenting om ønsket endelig tilstand slik de endelige verdiene gjør. For det andre (som ved holdninger), verdier overskrider enkelthandlinger og enkeltsituasjoner, mens normer er sosiale påbud om, eller forbud mot, en bestemt atferd i en bestemt situasjon. For det tredje, en verdi er en indre overbevisning om riktig atferd mens en norm er en ytre forventning hvor sosiale sanksjoner kan iverksettes dersom normen brytes. Som tidligere nevnt er verdier standarder, hvilket vil si at en persons verdier kan være avgjørende for hvorvidt vedkommende ønsker å etterleve eller bryte en norm i en gitt situasjon.

Forholdet mellom begrepene *behov* og verdier er noe omdiskutert, men kanskje ikke nok diskutert med tanke på hvor viktig forholdet mellom disse begrepene er for å forstå verdiendring. Rokeach kritiserer Maslow m.fl. for ikke å skille behov fra verdier. Rokeach skriver: «Values are the cognitive representations and transformations of needs, and man is the only animal capable of such representations and transformations» (Rokeach, 1973: 20). Dersom verdier var synonymt med behov, argumenterer Rokeach, ville man kunne si at selv den laveste levende skapning har verdier. Videre definerer han altså en kobling mellom de to begrepene gjennom å beskrive verdier som en kognitiv framstilling og omdanning av behov. Dette poenget er av spesiell interesse ettersom Rokeach her beskriver et kausalforhold mellom de to begrepene hvor behov er forutfor verdier, hvilket indikerer at endring i behov kan føre til endring i verdier.

Rokeach beskriver også forholdet mellom verdier og *personlighetstrekk* (*traits*): «A persons's character, which is seen from a personality psychologist's standpoint as a cluster of fixed traits, can be reformulated from an internal, phenomenological standpoint as a system of values» (Rokeach, 1973: 21). Denne begrepsdistinksjonen virker noe mer uavklart enn de foregående distinksjonene. Jeg tolker det imidlertid dit hen at verdier og personlighetstrekk eksisterer parallelt snarere enn som ledd i en kausalkjede som f.eks. behov–verdier og verdier–holdninger. Dette betyr likevel ikke at begrepene er identiske. Personlighetstrekk anses gjerne for å være et statisk og dypt personlig iboende fenomen som

dannes tidlig i barndommen, lite tilgjengelig for endring. Verdiene derimot er aldri like statiske, de blir stabile først i ungdoms- eller tidlig voksenalder og har en sterkere forankring i det intellektuelle. F.eks. kan en person med aggressive personlighetstrekk samtidig sette verdier som fred, ydmykhet, toleranse o.l. svært høyt. Rokeach antyder likevel at man antagelig vil kunne finne samsvar mellom personlighetstestresultater og resultater fra en verdiundersøkelse. F.eks. at personer med introverte trekk vil anse visdom og et intellektuelt liv som mer verdifullt enn personer med ekstroverte trekk, mens de ekstroverte vil sette mer pris på f.eks. vennskap og prestisje.

Videre reagerer Rokeach på at enkelte forskere blander begrepene verdier og *interesser*: «An interest is but one of the many manifestations of a value, and therefore it has some of the attributes that a value has. (...) But interest is obviously a narrower concept than value» (Rokeach, 1973: 22). Interesser ligner mer på holdninger enn på verdier, ved at de referer til bestemte objekter eller bestemte situasjoner, og ved at hvert individ har et teoretisk ubegrenset antall. Interesser er imidlertid, som verdier, kognitive representasjoner av behov, men gir, i motsetning til verdier, utslag som angår forhold til objekter eller situasjoner direkte.

Det kan også være verdt å nevne begrepet *moral*, da moral og verdier ved enkelte tilfeller blir brukt temmelig likt. Rokeach presenterer ingen begrepsdistinksjon mellom moral og verdier, men som tidligere nevnt har moralbegrepet en plass i selve verdibegrepet til Rokeach som en av to typer instrumentelle verdier (moralverdier og kompetanseverdier). Han regner altså moral som en av flere typer verdier.

2.3 Modeller for verdiorientering

Begrepene verdisystem og verdiorientering kan lett oppfattes som nærmest synonyme. Rokeach bruker imidlertid disse to begrepene forskjellig. En verdiorientering er, slik Rokeach bruker det, en plassering i et rom med flere verdidimensjoner. Et verdisystem derimot beskriver Rokeach slik: «The notion of value system implies a rank ordering of terminal or instrumental values along a single continuum» (Rokeach, 1973: 22). Rokeach er generelt mest opptatt av å studere verdisystemer, som gjøres ved å finne ut hvordan gitte grupper rangerer de 18 instrumentelle og de 18 endelige verdiene, uavhengig av hvilke dimensjoner de skulle tilhøre. Han gjør imidlertid et unntak i kapittelet om verdier og

politikk. Her bruker Rokeach dimensjonene frihet og likhet som kryssende dimensjoner i et todimensjonalt rom, og viser hvordan henholdsvis kommunisme, fascisme, sosialisme og kapitalisme står for ulike verdiorienteringer ved at de plasseres i hvert sitt hjørne av rommet (Rokeach, 1973: 170).

Schwartz

Med utgangspunkt i Rokeach sitt arbeid har Schwartz utviklet sin egen modell som utvider analysemulighetene spesielt for verdiorientering. Ettersom målinstrumentet som skal benyttes senere i oppgaven er laget av Schwartz, vil jeg gå spesielt inn på nettopp denne modellen.

Schwartz tar utgangspunkt i Rokeachs 18 terminale og 18 instrumentale verdier (Schwartz & Bilsky, 1987). Ved hjelp av en mindre surveyundersøkelse blant lærere og studenter, hvor Rokeach sine verdier rangeres i forhold til hverandre, finner Schwartz at verdiene opptrer i klynger. Verdier innen samme klynge refererer i følge Schwartz til den samme grunnleggende motivasjon. Schwartz kritiserer videre Rokeach for å ha oversett viktige deler av verdiuniverset (som tradisjons- og kontrollrelaterte verdier). Han finner heller ikke belegg, verken empirisk eller konseptuelt, for å beholde distinksjonen mellom terminale og instrumentelle verdier (Schwartz, 1992). Etter flere oppfølgende studier havner Schwartz på de ti distinkte motivasjonelle domenene som er basis (kalles også basisverdier) for hans Portrait Value Questionnaire (PVQ) som brukes i NorLAG-materialet og denne oppgaven.

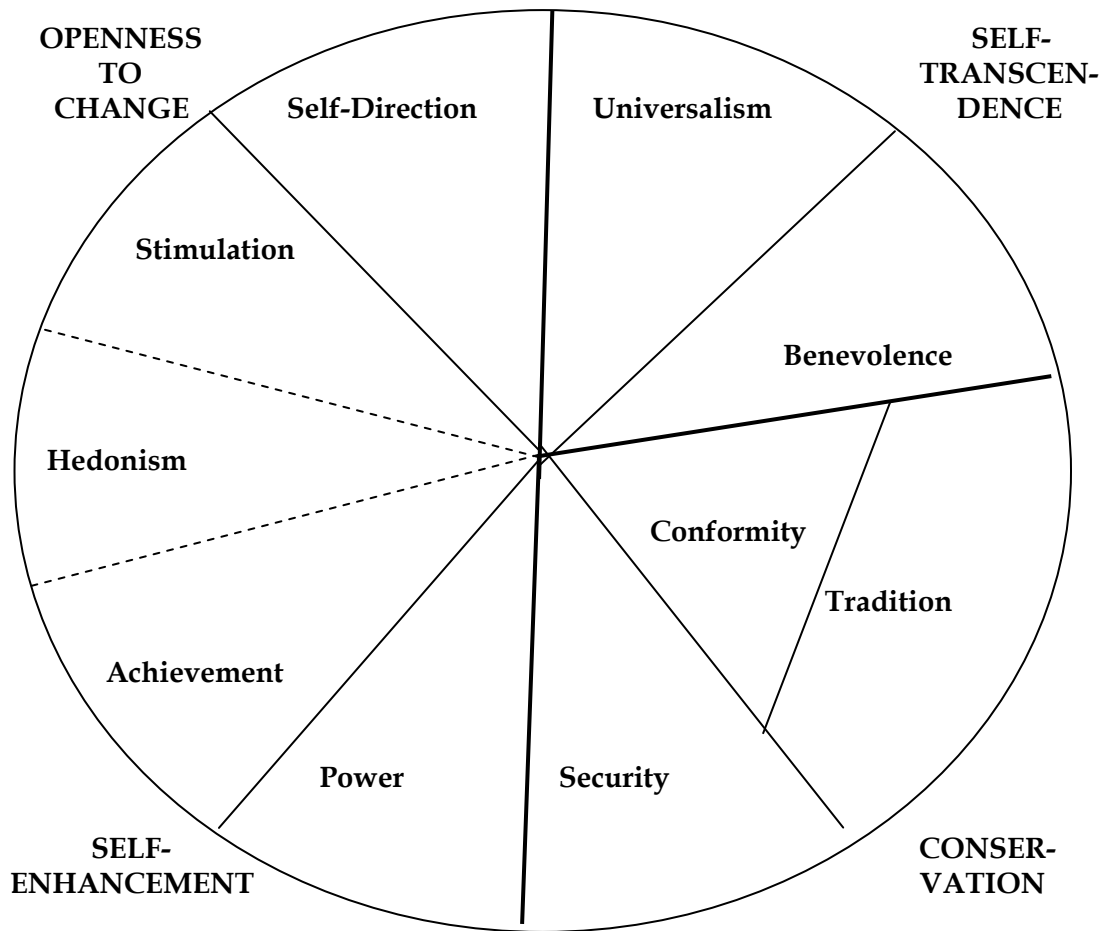
Schwartz skiller mellom basisverdier og spesifikke verdier (se tabell 2.1). De ti verdiene som er representert i NorLAG-dataene tilsvarer de ti basisverdiene i Schwartz sin modell. De spesifikke verdiene representerer basisverdiene ved at de fremmer det samme overordnede målet. Schwartz finner støtte for denne inndelingen i analyser fra 210 forskjellige utvalg fra 67 land. (Schwartz, 2003: 7.1.3; Schwartz & Bilsky, 1987: 555)

Tabell 2.1. Oversikt over basisverdier og spesifikke verdier hos Schwartz (Schwartz, 2003: 7.1.3)

Basisverdier	Spesifikke verdier
Kontroll/makt (power)	Social power, authority, wealth, preserving my public image
Prestasjon (achievement)	Successful, capable, ambitious, influential
Hedonisme (hedonism)	Pleasure, enjoying life, self-indulgence
Stimulering (stimulation)	Daring, a varied life, an exciting life
Uavhengighet (self-direction)	Creativity, freedom, independent, curious, choosing own goals
Universalisme (universalism)	Broadminded, wisdom, social justice, equality, a world at peace, a world of beauty, unity with nature, protecting the environment
Hjelpsomhet (benevolence)	Helpful, honest, forgiving, loyal, responsible
Tradisjon (tradition)	Humble, accepting my portion in life, devout, respect for tradition, moderate
Konformitet (conformity)	Politeness, obedient, self-discipline, honoring parents and elders
Trygghet (security)	Family security, national security, social order, clean, reciprocation of favors

Grafisk opptrer basisverdiene som kakestykker i en sirkel (se figur 2.1), hvor verdiene vis a vis hverandre representerer verdier som står i et motsetningsforhold, mens de verdiene som ligger ved siden av hverandre i stor grad er kompatible.

Figur 2.1. Schwartz sin verdisirkel over relasjonen mellom de ti ulike verditypene.

(Theoretical model of relations among ten motivational types of values)

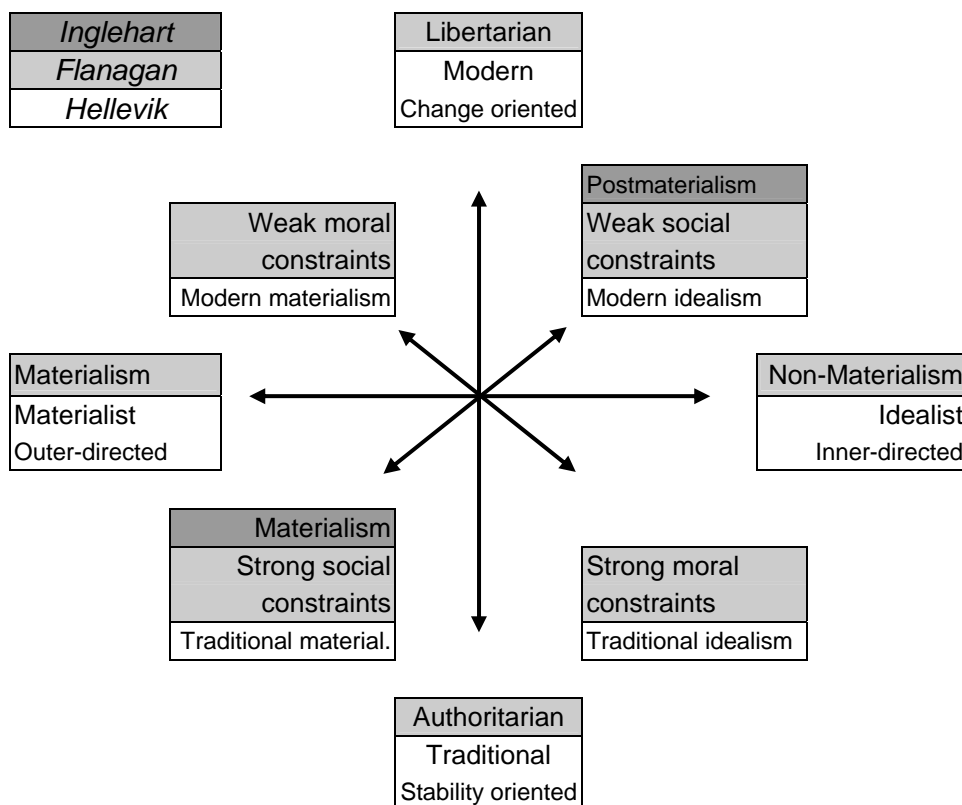
Denne verdistrukturen kan slåes sammen til to kryssende dimensjoner. Den ene dimensjonen er *egenorientering*–*andreorientering*, med *prestasjon* og *kontroll/makt* på den ene siden og *universalisme* og *hjelpsomhet* på den andre siden. Den andre dimensjonen er *konservering*–*åpenhet for endring*, med *uavhengighet* og *stimulering* på den ene siden og *trygghet*, *konformitet* og *tradisjon* på den andre siden. *Hedonisme* faller utenfor kategoriseringen men har elementer i seg av både egenorientering og åpenhet for endring. (Schwartz, 2003: kap. 7.1.3)

Det er også mulig å dele de ti verdiene inn i grupper som fremmer henholdsvis *individuelle* interesser (kontroll, prestasjon, hedonisme, stimulering, uavhengighet), *kollektive* interesser (hjelpsomhet, konformitet, tradisjon) og verdier som fremmer begge deler (universalisme, trygghet). (Schwartz, 2003: kap. 7.1.5)

En universell struktur

Schwartz er ikke den eneste som har utviklet en modell med kryssende verdidimensjoner. Hellevik (2002) sammenligner sine egenutviklede dimensjoner med Inglehart og Scott Flanagan sine dimensjoner (se figur 2.2). Dersom man vrir Schwartz sin verdisirkel ca. en kvart omdreining til høyre, slik at *åpenhet for endring* blir stående på toppen, passer Schwartz sin sirkulære modell påfallende godt inn i figuren.

Figur 2.2. Dimensions of value orientation as discussed by Inglehart, Flanagan and Hellevik (Hellevik, 2002a)

Rokeach sine to dimensjoner, høy versus lav grad av frihet og høy versus lav grad av likhet, kan tiltenkes en plass i denne figuren, henholdsvis med høy grad av frihet i topp og høy grad av likhet mot høyre. I tillegg kan også Hofstede (2001) sin arbeidslivsrelaterte modell stemme overens med en slik struktur.

Hofstede opererer med hele fem verdidimensjoner, men dersom man ser nærmere på disse dimensjonene finner man raskt likhetstrekk mellom disse og de tidligere nevnte todimensjonale modellene. De fem dimensjonene til Hofstede er: *power distance*, *individualism*, *masculinity*, *uncertainty avoidance* og *long-term orientation*. Dimensjonen

power distance kan minne om Rokeach sin lav/høy likhetsdimensjon, og knyttes til hvorvidt man synes det er akseptabelt med store maktforskjeller eller ikke. Dette kan også tilsvare *kontroll (makt)* versus *universalisme* i Schwartz sin modell (figur 2.1). *Individualism*-dimensjonen kan tilsvare motsetningen *uavhengighet/stimulering* versus *konformitet/tradisjon*, og *masculinity*-dimensjonen kan tilsvare *prestasjon* versus *hjelpsomhet*. *Uncertainty avoidance* har å gjøre med regelorientering og aksept for ulike meninger, og kan antagelig harmonere med *trygghet* versus *uavhengighet* i Schwartz sin modell. Den siste dimensjonen til Hofstede, *long-term orientation*, er den som er vanskeligst å plassere. Her oppleves egenskaper som å tenke taktisk og å investere i framtiden som spesielt ønskelig. Imidlertid kan motpolen på denne dimensjonen, *short-term orientation*, muligens kobles til verdier med en slags kortsiktig kvalitet over seg, som *hedonisme* og *stimulering*. I så fall skal verdier som *tradisjon* og *hjelpsomhet* tilsvare *long-term orientation* i følge Schwartz sin modell.

Mange har påpekt at verdiforskningen har lidd av mangel på konsensus og standardisering både på det teoretiske og empiriske plan (Hechter et al., 1993; Hitlin & Piliavin, 2004; Spates, 1983). Til tross for dette viser modeller som er produsert uavhengig av hverandre åpenbare strukturelle likhetstrekk.

2.4 Verdiers opphav og årsaker til endring

«Every human value is a ‘social product’ that has been transmitted and preserved in successive generations through one or more of society’s institutions» (Rokeach, 1973: 24)

Jeg vil i dette kapittelet først ta for meg Rokeach og Schwartz sine oppfatninger om hva som er opphavet til verdier. Siden vil jeg drøfte to ulike forklaringsmodeller for hvordan verdier endres, nemlig generasjonsforklaringen og livsfaseforklaringen.

Verdiers opphav

Flere teoretikere knytter verdier til behov (Inglehart, 1977; Rokeach, 1973; Schwartz & Bilsky, 1987). Rokeach skriver om verdiers forhold til behov, at verdier er delvis en kognitiv representasjon av individuelle behov. Men i tillegg til individuelle behov spiller også sosiale

og institusjonelle krav/forventninger⁴ inn på våre verdier i følge Rokeach (1973: 20). Dette stemmer godt overens med de teoretiske antagelsene Schwartz gjør:

Values are cognitive representations of three types of universal requirements: biologically based needs of the organism, social interactional requirements for interpersonal coordination, and social institutional demands for group welfare and survival. (Schwartz & Bilsky, 1987: 551)

Den menneskelige organismen har behov (både fysiologiske og psykologiske), sosial interaksjon krever f.eks. samhandling og respekt for å fungere, mens sosiale institusjoner stiller kollektive krav til både grupper og individer. Disse antagelsene er ikke gjort på bakgrunn av direkte empiriske funn, men basert på en sammenfatning av arbeider fra flere ulike kilder (Rokeach, Kluckhohn, Parsons m.fl.). Schwartz skriver videre at disse tre kravene er universelle og eksisterer forutfor individet, og at individet er avhengig av å ta en viss grad av hensyn til alle tre kravene. Gjennom kognitiv utvikling og sosialisering blir individet både i stand til å se disse kravene som verdier/mål og å kommunisere om dem. F.eks. kan seksuelle behov representeres gjennom verdier som intimitet og kjærlighet, sosiale krav til koordinering av ressurser kan representeres gjennom verdier som likhet og ærlighet, mens institusjonelle krav om gruppens overlevelse kan representeres gjennom verdier som nasjonal trygghet eller verdensfred. Schwartz oppgir også hvordan samtlige ti verdidomener i verdisirkelen (figur 2.1) har sin bakgrunn i ett eller flere av disse tre universelle kravene (Schwartz, 1992).

Årsaker til endring (livsfase eller generasjon?)

Dersom det foreligger empiriske forskjeller mellom aldersgrupper, kan det forklares ved hjelp av to prinsipielt forskjellige effekter. Generasjonseffekten (kohorteffekt) eller livsfaseeffekten.⁵ (Maddox & Wiley, 1976)

⁴ I den engelskspråklige originallitteraturen brukes ordene *requirements*, *needs* og *demands* litt om hverandre, både hos Rokeach og Schwartz. Jeg har valgt å bruke ordet *behov* i forbindelse med den menneskelige organismen, og *krav* eller *forventning* i forbindelse med sosial interaksjon og institusjoner. Forskjellen mellom *krav* og *forventning* går gjerne på grad av viktighet. F.eks. *krever* samfunnet, med hjelp av politiet, at man ikke bruker vold, mens det bare *forventes* at man heiser flagg på 17. mai.

⁵ Begrepet *periodeeffekt* blir ikke drøftet her til tross for at det ofte benyttes i litteratur som omhandler sosial endring. En periodeeffekt er en bevegelse i befolkningen i måleperioden. I verdispørsmål vil befolkningen trolig alltid være i noe bevegelse avhengig av samtidige omstendigheter i samfunnet. Disse bevegelsene kan være kortvarige eller langvarige og det kan være bevegelser i hvilken retning som helst. Men uten tidsseriedata er det umulig å avdekke slike periodeeffekter. Derfor er begrepet lite fruktbart med tanke på at det er tverrsnittsdata som skal analyseres senere i oppgaven.

Ved *livsfaseforklaringen* knyttes verdiforskjellene mellom aldersgrupper til at de ulike aldersgruppene befinner seg i ulike faser av livet. En gruppe mennesker i samme alder trenger ikke være i samme livsfase, men det er en rimelig stor sjanse for at de fleste som er like gamle opplever en del fellestrekk i livene sine, f.eks. med tanke på lignende forventninger fra omverdenen, lignende livssituasjon og lignende behov. Veldig mange i 30-årsalderen er f.eks. yrkesaktive småbarnsforeldre, mens de fleste over 70 år er pensjonister. Ved livsfaseforklaring antar man at nye verdier utvikles eller aktiveres når man trer inn i en ny fase av livet. Man kan f.eks. dele inn et typisk livsløp i 9-årsintervaller (Riis & Gundelach, 1992: 133). I alderen 0-8 år preges man av primærsosialisering fra foreldre, venner og nær familie. Fra 9 til 17-årsalderen spiller institusjonenes sekundærsosialiseringen en viktigere rolle, fra f.eks. skole og idrettslag. Fra man er 18 til 26 år tvinges man til å gjøre en mengde valg med hensyn til framtiden, og man lærer seg å bli selvstendig. I fasen mellom 27 og 35 år etableres gjerne en familie samt en yrkeskarriere. Mellom 36 og 44 år videreutvikles yrkeskarrieren og rollen som forelder endres etter hvert som barna blir eldre. Fra man er 45 til 54 år er barna i ferd med å selvstendigjøres og man opplever en nærere tilknytning til yrket. I fasen fra 55 til 63 år flytter barna hjemmefra og man forventer ikke lenger særlig utvikling i yrkeskarrieren. I alderen 64 til 72 år trappes yrkesaktiviteten ned og man forbereder seg på pensjonisttilværelsen. Fra 72 og utover (til f.eks. 80 år) preges man av fysisk svekkelse og økt behov for hjelp, og man innstiller seg på livets avslutning.

Livsfaseendringer kan knyttes til alle tre punktene som ble nevnt i det foregående kapittelet om verdiers opphav, nemlig (1) organismens behov, (2) sosiale krav/forventninger og (3) institusjonelle krav/forventninger (Schwartz & Bilsky, 1987). Organismens behov endrer seg gjennom hele livet. Spesielt store endringer finnes i startfasen og sluttfasen f.eks. med tanke på behov for næring, søvn, beskyttelse eller pleie. Når helsen blir svekket, kan det trolig bli vanskelig å opprettholde prestasjonsorienterte individualistiske verdier. De sosiale kravene endres også gjennom livsløpet. Det forventes en annen type oppførsel fra en voksen småbarnsforelder enn fra en ungdom eller en pensjonist. En småbarnsforelder vil trolig kunne føle sosiale forventninger til en moden og forbilledlig oppførsel som uttrykker hjelpsomhet og rettferdighet som viktige verdier. Videre har samfunnets institusjoner sine

NB! I en del forskningslitteratur (kanskje særlig livsløpsforskning) brukes begrepet *periodeeffekt* synonymt med det som her kalles *generasjonseffekt* og/eller *kohorteffekt*.

forventninger og krav, f.eks. at man arbeider til man er minst 62 år. Er man over 62 eller i ungdoms-/tidlig voksenalder er det større aksept for ikke å jobbe. Dette kan føre til at personer i arbeidsfasen av livet opplever institusjonelle forventninger til høy arbeidsmoral, nøyaktighet og disiplin, mens slike verdier muligens avtar etter man blir pensjonist.

Livsfaseeffekter vil ikke påvirke den samlede gjennomsnittlige verdiorienteringen i en befolkning med mindre det eksisterer ujevne demografiske forhold, hvilket det forøvrig gjør i Norge i dag. I etterkrigstiden ble det født svært mange barn i Norge, spesielt sammenlignet med mellomkrigstiden. De som er gamle i dag tilhører hovedsaklig de små fødselskullene fra mellomkrigstiden, men fra ca. 2010 og framover, når de store etterkrigskullene når pensjonsalder, vil Norge få en kraftig og ganske varig tilvekst av eldre, gjerne omtalt som «eldrebølgen». Dette betyr at dersom livsfaseeffekten er den effekten som påvirker våre verdier kraftigst, vil den gjennomsnittlige verdiorienteringen til den norske befolkningen bevege seg nærmere den verdiorienteringen som er typisk for eldre. Derimot om generasjonseffekten (kohorteffekten) skulle være kraftigere enn livsfaseeffekten, vil det forholde seg ganske annerledes.

Generasjonsforklaringen baseres på en oppfatning av at jevnaldrende personer innenfor et samfunn gjennom oppveksten sosialiseres inn i et mønster med visse varige fellestrekk (Hellevik, 1996: 78; Inglehart, 1977; Riis & Gundelach, 1992: 134). Med generasjon menes gjerne en samling individer i samme aldersgruppe som har en felles forankring i sosiale og historiske prosesser. Det er med andre ord ikke nok å kun være jevnaldrende for å tilhøre samme generasjon. Det må også ligge et minimum av kulturelt fellesskap til grunn. Dette synet på generasjonsbegrepet bygger på arbeidet til Karl Mannheim (1952).

Ettersom samfunnet stadig endres utsettes ulike aldersgrupper for ulik sosialisering, og dermed oppstår det forskjeller mellom aldersgruppene uten påvirkning fra aldringsprosesser. Verdiforskjeller mellom aldersgrupper kan f.eks. oppstå når samfunnsendringer påvirker en befolknings verdiorientering samtidig som endringene får en mer formende effekt på de yngre aldersgruppene. For den oppvoksende aldersgruppen vil de rådende samfunnsforholdene danne grunnlag for deres virkelighetsforståelse i langt større grad enn for de eldre som forstår sin samtid gjennom et filter av gamle inntrykk.

Generasjonsforklaringen rommer også mer kohortspesifikke tilfeller enn beskrevet ovenfor. F.eks. kan bestemte fødselskohorter utsettes for særegne erfaringer som påvirker resten av

livet deres. Eksempler kan være menn i en viss aldersgruppe som er vernepliktige i krigstid, eller kohorter som opplever en omfattende skolereform. I slike tilfeller – hvor det er snakk om klart avgrensede kohorter – føles det mer riktig å bruke ordet *kohortforklaring* enn det omtrentlige *generasjonsforklaring*. Selve logikken i forklaringene er imidlertid den samme.

Også generasjonsforklaringen kan tilknyttes Schwartz sine tre universelle krav (*requirements*). Organismens behov er nok i utgangspunktet like for alle uansett når de er født, men mulighetene for behovstilfredsstillelse i oppveksten kan variere mellom generasjonene, noe som i følge generasjonsforklaringen kan sette et preg på verdiorienteringen for resten av livet. Sosiale krav kan også endres med tiden. For eksempel ble det før i tiden forventet at kvinner skulle være beskjedne og tilbakeholdne mer enn det forventes i dag. Institusjoners krav til befolkningen kan også variere i ulike tidsepoker. På 1950-tallet ble det antagelig i større grad forventet høy arbeidsmoral og lønnsmoderasjon enn det gjør i dag.

Som tidligere nevnt vil den demografiske utviklingen i Norge gjøre at vi snart får oppleve at en langt større andel av befolkningen vil befinne seg over pensjonsalderen. Dersom generasjonseffekten er den effekten som påvirker verdiene våre sterkest, vil vi om noen år få en ny gruppe eldre med andre verdier enn dagens. Samtidig vil den gjennomsnittlige verdiorienteringen i befolkningen endres ved at en ny ung generasjon – med andre verdier – erstatter den eldste generasjonen. Det er god grunn til å anta at både livsfaseeffekten og generasjonseffekten påvirker verdier på en og samme tid. Det kan også tenkes at styrkeforholdet mellom de to effektene varierer for ulike typer verdier.

2.5 Sammenhengen mellom verdier og atferd

Dersom forskning på verdier skal være av interesse, må det nødvendigvis forventes at verdier har en viss påvirkningskraft på noe. Å påvise verdiendringer i befolkningen er ikke interessant i seg selv, med mindre det antas at verdier påvirker handlinger enten direkte eller indirekte. I litteraturen antas verdier å ha betydelig påvirkning på handling, men denne koblingen er likevel temmelig uklar. Verdiers påvirkning på andre variabler anses som et understudert felt. Hitlin & Piliavin (2004: 379) skriver: «There is little work in sociology currently linking social structural influences on values with various social outcomes, with values as intermediate or independent variables». Det vil ikke gjøres analyser av

sammenhengen mellom verdier og handling i denne oppgaven, men jeg vil vise til noe av teorien og forskningen som foreligger på området.

Fra verdier til handling

Min forståelse av Schwartz sin kobling mellom individuelle verdier og handling kan oppsummeres slik: Grunnleggende menneskelige behov, av både fysiologisk og sosial art, samt omverdenens krav og forventninger uttrykkes gjennom verdier, mens verdier igjen uttrykkes gjennom motivasjonelle mål, før motivasjonelle mål uttrykkes gjennom handling (Schwartz, 1992; Schwartz, 2003; Schwartz & Bilsky, 1987). Videre er oppfatningen til Schwartz at verdier har både en affektiv og en kognitiv komponent, hvor den affektive komponenten oppfattes som den mest betydelige. Sosiologen Robin Williams Jr har et noe annet syn på koblingen mellom verdier og handling, Hitlin & Piliavin skriver: «Williams (1979) argued that values are not motivational in an emotional sense, but rather are cognitive structures that provide information that gets coupled with emotion and leads to action» (Hitlin & Piliavin, 2004: 380). Det er med andre ord noe uenighet om i hvilken grad vi har et bevisst forhold til verdier ved handlingsvalg. Den psykologiske koblingen mellom verdier og handling er empirisk utilgjengelig, og teori på dette området må behandles først og fremst som begrepsmessige antagelser. Imidlertid oppfatter så godt som ingen forskere verdier som en isolert motivasjonell faktor bak handling. Ajzen & Fishbein (1980) proklamerer en langt fra perfekt sammenheng mellom holdninger og atferd, og det er liten grunn til å tro at verdiers sammenheng med atferd skulle være mindre diffus. Det er imidlertid gjort flere studier som bekrefter en sammenheng mellom verdier og atferd.

Forskning på verdier og atferd

I en selvrapporteringsstudie av 102 studenter, hvor 80 verdirelaterte handlinger ble sammenlignet med utfall av SVS (Schwartz Value Survey), fant Bardi & Schwartz (2003) klare strukturelle likheter mellom atferd og verdier. I tillegg til å fylle ut SVS, ble respondentene spurt om å oppgi hvor ofte de hadde utført disse handlingene det siste året, tatt i betraktning hvor ofte de hadde hatt muligheten. Et lignende spørreskjema ble også fylt ut av respondentenes partnere (kjæreste eller ektefelle), samt en venn av hver respondent, hvor de anslo deres partners/venns verdier og frekvens av ulike handlinger. Resultatene viste at sammenhengen mellom verdier og handlinger så ut til å være større for enkelte verdier enn for andre. F.eks. korrelerer verdiene tradisjon og stimulering sterkt med relaterte

handlinger, mens verdiene trygghet, konformitet, hjelpsomhet og prestasjon viser temmelig svak korrelasjon med handling. Til tross for at ikke alle verdiene viser sterk korrelasjon med atferd viser studien at de ulike handlingene danner en struktur som er tilnærmet lik verdisirkelen til Schwartz (se figur 2.1). Det betyr at handlinger som representerer verdier som befinner seg langt fra hverandre i verdisirkelen korrelerer lavt med hverandre, mens handlinger som representerer verdier som ligger ved siden av hverandre korrelerer høyt. Med bakgrunn i studiens resultater antydes det i artikkelen at ved handlinger hvor det typisk oppleves eksterne forventninger i form av normer, svekkes sammenhengen mellom verdier og handling. Jo mindre normativt press, jo sterkere korrelasjon mellom handling og verdier, og omvendt.

Sosialpsykologen Norman T. Feather har gjort flere studier av verdiers påvirkning på handlingsvalg og vurderinger. Disse studiene er spesielt relevante ettersom Schwartz Value Survey brukes i de fleste av studiene og de teoretiske rammene forøvrig er influert av Schwartz. Feather studerer bl.a. verdiers sammenheng med valg av matretter (Feather et al., 1998), holdning vedrørende kjønnsforhold (Feather, 2004), jobbsøkingssatferd (Feather, 1992) og handlingsvalg når presentert for ulike/motstridende scenarioer (Feather, 1995). Jeg vil ikke gå nærmere inn på resultatene i disse studiene, men det er verdt å påpeke at samtlige studier gir støtte til både påstanden om at verdier har innflytelse på holdninger og handlingsvalg, samt de strukturelle forholdene i Schwartz sin verdisirkel.

Basert på data fra Norsk Monitor, viser Hellevik (1996) en rekke eksempler på sammenhenger mellom verdiorientering, holdninger og ulike former for atferd. Som utgangspunkt for analysene brukes et todimensjonalt rom med to kryssende dimensjoner, henholdsvis moderne–tradisjonell og materialistisk–idealistisk. Videre deles befolkningen inn i fem ulike verdisegmenter: moderne materialister, moderne idealister, tradisjonelle materialister, tradisjonelle idealister, samt et sentrumssegment hvor verdiorienteringen ikke slår ut ekstremt verken den ene eller andre veien. Med disse fem verdisegmentene som uavhengig variabel undersøkes sammenhengen mellom verdisegmentene og en rekke forhold som f.eks. fremmedskepsis, musikksmak, lykke, matforbruk, filmsmak, organisasjonstilknytning, politisk partivalg m.m. Eksempelvis er det gjennomgående flest innenfor *moderne materialist*-segmentet som i nær framtid har planer om å anskaffe eller skifte ut teknologiske ting i hjemmet (PC, mikrobølgeovn, vaskemaskin, mobiltelefon m.m.). Det er også klare forskjeller i hvilke matvarer de ulike segmentene bruker ofte. Den

tradisjonelle siden foretrekker stort sett tradisjonelle norske matvarer, mens de moderne er mer internasjonalt orientert, både i form av junk-food og mer eksotisk raffinert mat. På den materialistiske siden dominerer kraftig og fet mat, mens de idealistiske segmentene legger vekt på at maten skal være sunn og helst hjemmelaget. Det gjøres ingen generelle konklusjoner om forholdet mellom verdier og handling, men det vises en rekke eksempler på at de ulike segmentene har ulike tilbøyeligheter når det gjelder både atferd, holdninger og moral. Dette gjelder også i de fleste tilfeller *etter* det er kontrollert for segmentenes ulike sammensetning av alder, kjønn og utdanning.

2.6 Måleinstrumenter

Det har med tiden blitt produsert en mengde ulike instrumenter for surveymåling av verdier. Mange av instrumentene er temmelig ulike i formen, noe som viser at det finnes mange ulike oppfatninger om hvordan verdiorientering bør måles. Noen instrumenter har imidlertid oppnådd større anerkjennelse enn andre. Her vil jeg i første omgang gi en kort presentasjon av de mest benyttede instrumentene, før jeg tar for meg et sentralt dilemma vedrørende design av verdimåleinstrumenter, nemlig hvorvidt verdier bør måles ved rangering eller vurdering.

Populære målinstrument

Den første surveystudien av verdier som i ettertid har blitt oppfattet som en slags suksess er Melvin Kohn (1969) sin studie av verdiforskjeller mellom klasser, publisert i *Class and Conformity*. Verdier ble i denne studien målt ved at en mengde foreldre ble spurt om å plukke ut de tre verdiene de anså som viktigst i oppdragelsen av deres barn.

Noen år senere kom Rokeach på banen med sin *Rokeach Value Survey* (Rokeach, 1973). Etter en serie empiriske analyser kom Rokeach fram til en modell med 18 terminale og 18 instrumentelle verdier. I *Rokeach Value Survey* blir respondenten spurt om å rangere disse to settene med 18 ulike verdier i hvert sett, fra «mest viktig» til «minst viktig». Eksempler på terminale verdier kan være *a comfortable life, a world at peace, true friendship*, mens eksempler på instrumentelle verdier kan være *ambitious, forgiving* eller *responsible* (Rokeach, 1973: 359-361). Schwartz kritiserer Rokeach Value Survey for blant annet å være for tidkrevende og for komplisert for enkelte lavt utdannede grupper (Schwartz, 2003: 7).

Ingleharts materialisme–postmaterialisme-instrument (Inglehart, 1977) er trolig det mest brukte og mest omdiskuterte instrumentet til dags dato. Instrumentet har siden tidlig på 1970-tallet blitt benyttet både i en 4-ledds versjon og i en 12-ledds versjon. Leddene består av ulike utsagn formulert som mål for samfunnet, f.eks. «fighting rising prices» eller «protecting freedom of speech», og respondenten bes om å rangere de fire utsagnene innbyrdes etter viktighet. To utsagn er typiske materialistiske mål, og to utsagn er typiske postmaterialistiske mål. Tolvleddsversjonen er delt opp i tre 4-leddsbolker. Her blir respondenten, i tillegg til en innbyrdes rangering av utsagnene, spurt om å oppgi det viktigste, det nest viktigste, og det minst viktige målet for samfunnet, av samtlige tolv utsagn. Ingleharts instrument har både blitt kritisert for at det kun måler *en* dimensjon, altså materialisme–postmaterialisme-dimensjonen, og for at leddene (samfunnsmålene) i stor grad påvirkes av eksisterende samfunnsforhold som følge av at det egentlig måler holdninger, ikke verdier (Flanagan, 1987; Hellevik, 1993; Schwartz, 2003).

Hofstede (1980) sitt instrument er mer omfattende enn materialisme–postmaterialisme-instrumentet til Inglehart. Dette instrumentet er hovedsaklig rettet mot arbeidslivet, men er likefullt et måleinstrument for verdier. I spørreskjemaet til Hofstede er det listet opp over 50 beskrivelser av ulike individuelle mål i forbindelse med arbeidslivet, f.eks. «Work with people who cooperate well with one another». På en svarskala fra 1 til 5 skal respondenten angi hvor viktige de ulike målene oppfattes å være (fra «of utmost importance to me» til «of very little or no importance»). Selve instrumentets design er svært likt Portrait Value Questionnaire som benyttes i denne oppgaven (se vedlegg, tabell 5).

Det senest utviklede instrumentet som kan anses for å ha fått relativt stor oppmerksomhet, er *The Schwartz Value Survey* (SVS) (1992). SVS, som er forløperen til *Portrait Value Questionnaire* (PVQ) som anvendes i denne oppgaven, ble særlig anvendt i en rekke krysskulturelle studier på 1990-tallet (Schwartz & Sagiv, 1995). Dette spørreskjemaet, som har en del fellestrekk med det Hofstede utviklet, består av 57 ledd hvor det beskrives ulike individuelle mål eller livsprinsipper, og det responderes på en 9-punkts svarskala fra -1 («opposed to my values») til 7 («of supreme importance»). Med sine 57 ledd er SVS gjerne for omfattende og tidkrevende til å kunne inkorporeres i større surveyer som omhandler flere temaer enn verdier. Den har også vist seg å være problematisk å besvare for en del personer med mangelfull skolegang (Schwartz, 2003).

Rangering eller vurdering?

Teoretisk har Schwartz og Rokeach mye til felles, men deres tilnærming til måling av verdier er ganske ulik (Hitlin & Piliavin, 2004: 365-368). I *Rokeach Value Survey* blir respondenten spurt om å rangere verdier fra viktigst til minst viktig (Rokeach, 1973: 357-361). Schwartz derimot foretrekker å be respondenten vurdere viktigheten av ulike individuelle mål på en viktighetsskala. I *Schwartz Value Survey* benyttes en 9-poengs skala, mens skalaen i *Portrait Value Questionnaire* kun har seks poeng. Begrunnelsen for en tvungen rangering var, i følge Rokeach, å gjenspeile dilemmaet fra faktiske situasjoner hvor individer tvinges til å velge mellom verdier i konflikt. Schwartz mener rangeringstilnærmingen ikke nødvendigvis oppleves som realistisk. For det første kan to eller flere verdier være av samme viktighet for en person. For det andre er folk flest trolig bare vagt klar over sine egne verdier, og rangerer ikke verdier bevisst mot hverandre i en handlingssituasjon. Rangering skaper dermed unaturlig sterke skiller mellom verdiene. På den annen side kan vurderingstilnærmelsens fravær av skarpe skiller være en analytisk svakhet. I en vurderingssituasjon oppfattes de fleste verdier som ønskelige, mens kun få verdier, hvis noen i det hele tatt, vil oppfattes direkte negativt. Bruk av vurdering for å måle verdier gjør det derfor vanskeligere å skille individer og gruppers verdiorientering fra hverandre. I tillegg anvendes skalaen forskjellig av ulike respondenter. Noen benytter hele skalaens bredde, mens andre holder seg for det meste midt på. Disse analytiske problemene vil ikke oppstå ved rangering. Imidlertid kan man overkomme slike skjevheter ved justering av variablene.

3. Resultater fra tidligere forskning

De største og mest velkjente verdistudiene er såkalte krysskulturelle studier, hvor det samles inn data fra ulike land og verdensdeler, og hvor ulike land og regioners verdiorientering sammenlignes. Aldersforskjeller er, om ikke glemt, så et tema som er underordnet de geografiske og etniske forskjellene, særlig i store studier som *World Value Survey* og *European Values Survey*. Men det er likevel mulig å finne analyser på aldersforskjeller både i mindre studier og som kapitler eller avsnitt i større studier, både gjort med tidsseriedata og tverrsnittsdata. Jeg vil i dette kapittelet nevne de viktigste funnene på verdiforskjeller mellom aldersgrupper, internasjonalt og i Skandinavia.

3.1 Internasjonale studier

Inglehart sitt 4-ledds batteri, ment å måle verdidimensjonen materialisme–postmaterialisme, har blitt benyttet i diverse surveyer så og si hvert år siden 1970. Statistikk fra perioden 1970-1999⁶, basert på dette 4-ledds instrument, gir temmelig klar støtte til generasjonshypotesen (Inglehart & Welzel, 2005: 99-107). Analysen viser at hver nye generasjon er mer postmaterialistisk orientert enn den foregående, og ingenting tyder på at man blir mer materialistisk og mindre postmaterialistisk med alderen. Den totale forekomsten av materialistiske versus postmaterialistiske verdier svinger noe fram og tilbake, men dette ser ut til å være periodeeffekter, dvs. bevegelser i verdiorienteringen i måleperioden hvor hele befolkningen tar ett skritt en bestemt retning, mens forskjellene generasjonene i mellom forblir så og si konstant. Denne analysen viser forøvrig også at utviklingen mot at nye generasjoner har mer postmaterialistiske verdier er temmelig jevn i alle generasjoner, altså ingen tydelige knekk i utviklingskurven. Den eldste aldersgruppen i denne analysen er født i perioden 1886-1905 og den yngste er født i perioden 1956-1965, noe som tyder på at det omtalte vannskillet, *før* og *etter* 2. verdenskrig, ikke er av særlig betydning.

⁶ Dataene som er benyttet i denne analysen er innhentet fra Storbritannia, Frankrike, Vest-Tyskland, Italia, Belgia og Nederland (Inglehart & Welzel, 2005)

Tall fra *World Values Survey* tyder på at verdiforskjellene mellom aldersgrupper i vestlige samfunn er større enn i muslimske samfunn (Norris & Inglehart, 2003). De yngste vestlige generasjonene er langt mer positive til likestilling mellom kjønn, homoseksualitet, abort og skilsmisse enn de eldste. I muslimske samfunn derimot er det tradisjonelle holdninger som dominerer i samtlige aldersgrupper. Faktisk er de eldste aldersgruppene i vestlige samfunn mer på linje med befolkningen i muslimske samfunn enn med de yngste generasjonene i sine egne samfunn. Dette eksemplet er imidlertid basert på holdninger til seksuell liberalisering, hvor muslimske og vestlige land trolig står langt fra hverandre, og er kun et utsnitt av en omfattende verdiundersøkelse.

European Value Study er en survey som ble gjennomført i 1981, 1990 og 1999/2000 i de fleste europeiske land, i tillegg til USA og Canada, og består av en mengde verdi og holdningsspørsmål. Resultater fra undersøkelsen er blant annet publisert av Ester, Halman & de Moor (1993), og viser sprikende resultater angående aldersforskjeller og utvikling av verdimønstre. F.eks. blir kulturell homogenitet innenfor ekteskapet viktigere med økende alder, samtidig som de yngste kohortene blir stadig mer åpne for kulturell heterogenitet, men dette gjelder for Europa, og ikke USA. Holdninger til abort ser ut til å gå mot *mindre* valgfrihet, både som følge av kohortforskyving og som alderseffekt, samtidig som en individualistisk holdning til økonomi ser ut til øke, spesielt blant de yngste kohortene. Ruud de Moor konkluderer med følgende:

A general conclusion of this study is that the modernization theory and ideas about the globalization of values is far too general to explain the dynamics of change in various value domains and the change in each domain in the different countries. Empirically founded partial theories are needed. (Ester et al., 1993)

3.2 Skandinaviske studier

Som tidligere nevnt har Ottar Hellevik, gjennom Norsk Monitor-prosjektet, samlet inn verdidata fra representative utvalg av den norske befolkningen hvert andre år siden 1985. Analyser av dette materialet viser forekomster av både kohorteffekter, livsfaseeffekter og periodeeffekter (Hellevik, 2002a).

Hellevik opererer med 25 såkalte verdipar som står i motsetning til hverandre. Frigjorthet–puritanisme er det verdiparet hvor gjennomsnittet har endret seg mest fra 1986-2001.

Endringen i befolkningen fra 1986–2001 er imidlertid så kraftig at den ikke i sin helhet kan forklares med utskiftning av befolkningen. Her spiller m.a.o. periodeeffekten inn sammen med generasjonseffekten. Det samme kan sies om verdiparene rural–urban, teknologi–anti-teknologi, hedonisme–nøysomhet. Hellevik konkluderer med at dette hovedsaklig skyldes utskiftning av eldre kohorter med nyere kohorter (generasjonseffekt), men også at de eldre generasjonene har blitt mer positive til «ungdommelige» verdier (periodeeffekt).

Nedprioritering av helsehensyn (anti-helse–helse) og ønske om likestilling mellom kjønnene (likestilling–tradisjonelle kjønnsroller) har også hatt en betydelig økning fra 1986 til 2001.

Denne økningen kan i sin helhet forklares med generasjonsutskiftning.

Når det gjelder verdiparet forbruk–sparing er det en klar tendens mot økende preferanse for såkalt øyeblikksforbruk. Dette skyldes trolig generasjonsutskifting, men mange blir mer opptatt av å trygge økonomien med alderen, slik at virkningen av generasjonsutskiftningen blir noe svekket av en livsfaseeffekt. Det samme gjelder lovforakt–lovrespekt, ved at lovrespekten øker med alderen. Verdipar som individualitet–konformitet, ikke-religiøsitet–religiøsitet og risiko–trygghet endrer seg også gjennom livsløpet, og i Helleviks materiale utligner livsfaseeffekten fullstendig effekten av generasjonsutskiftning for disse verdiene, slik at resultatet er et uendret befolkningsgjennomsnitt.

På dimensjonsnivå (moderne–tradisjonell, materialistisk–idealistisk, se figur 2.2) finner Hellevik at forskjellene mellom aldersgrupper i størst grad befinner seg langs moderne–tradisjonell-dimensjonen (Hellevik, 2001). De nye generasjonene blir stadig mer *moderne* i sin verdiorientering, samtidig som hver generasjon blir gradvis mer *tradisjonell* med alderen. Resultatene tyder med andre ord på at aldersforskjellene langs denne dimensjonen skyldes både generasjonseffekter og livsfaseeffekter. Videre er de yngste generasjonene noe mer *materialistiske* enn de eldste. Forøvrig har alle generasjonene unntatt de aller eldste beveget i *materialistisk* retning fra 1986 til 1998, noe som tyder på en periodeeffekt i materialistisk retning.

Hammarström gjorde tidlig på 1990-tallet en studie av verdiforskjeller mellom generasjoner i Sverige, hvor en noe modifisert versjon av *Rokeach Value Survey* ble benyttet (Hammarström, 1993). Denne studien har et noe spesielt design, hvor personer som tilhører hver sin generasjon i samme familie er respondenter, nærmere bestemt 888 individer mellom 15 og 97 år fra tre generasjoner tilhørende samme familie. Hammarström konkluderer med at

hun finner overraskende stor grad av verdilikhhet mellom de tre generasjonene. Studien finner ingenting som tyder på forekomsten av ett spesielt brytningspunkt eller vannskille mellom de tre generasjonene, som man skulle kunne forvente dersom raske samfunnsendringer var årsaken til verdiforskjellene. De forskjellene som finnes ser derimot ut til å bestå av en jevn forskyving med moderat styrke. Størst generasjonsforskjell finnes i jantelovdimensjonen, «å innse at man ikke er verdt mer enn andre» i den ene enden, og «å tro på sine egne evner» i motsatt ende⁷. Videre viser studien en økt prioritering av kompetanseverdier framfor moralverdier hos den yngste generasjonen, hvilket betyr økt fokus på indre styring, f.eks. ønsket om å prestere og å utvikle seg, framfor ytre styring, som samvittighet og religiøs moral. Denne generasjonsforskjellen finnes imidlertid bare for de lavt utdannede. De høyt utdannede er like kompetanseorientert i alle generasjoner. Forskjellen mellom kjønnene er også tydelig på dette området. Kvinner prioriterer moralverdier i langt større grad enn menn, og kanskje noe overraskende er forskjellene mellom kjønnene størst i den yngste generasjonen. Studien viser videre at vekt på kompetanseverdier sammenfaller med bakgrunnsvariabler som økt urbanisering, økt utdanning og fri oppdragelse. Men effektene er likevel ikke kraftigere enn at generasjonsforskjellene i utdanning og bosted er større enn generasjonsforskjellene i verdiorientering. Hammarström konkluderer med at hypotesen om at økning i utdanningsnivå kan forklare verdiendringene, kun får delvis støtte.

Som del av *European Values Study* prosjektet ble det samlet inn verdidata fra Danmark i 1981 og i 1990. Analyser og resultater er gjengitt i boken, *Danskernes værdier*, av Riis og Gundelach (1992). I denne studien støttes livsløpsforklaringen i større grad enn i noen av de andre nevnte studiene. I konklusjonen skriver de:

Analysen af de tre hovedtyper af forklaringer har altså vist, at generationshypotesen langt fra kan stå alene. Generelt er der ikke noget, der tyder på, at værdier fastlægges i ungdommen og fastholdes resten af livet. Tværtimod ser det ud til, at værdierne skifter i takt med livssituationerne. (Riis & Gundelach, 1992: 208)

Videre viser studien en tendens til at verdier som før så ut til ha en sammenheng med hverandre, og gjerne dannet et vanlig verdisystem, nå opptrer mer oppsplittet og flytende. Men noen tendenser er klare. De eldste er mer arbeidsorienterte, autoritetstro, og knytter seg

⁷ Denne dimensjonen er ikke opprinnelig en del av *Rokeach Value Survey*, men ble laget spesielt for denne svenske studien.

i større grad til samfunnets institusjoner som kjernefamilien og nasjonen. De middelaldrende er mer orientert mot frihet, medbestemmelse og selvstendighet, enn de aller yngste. De yngste ser ut til å være noe mer konservative enn sin foreldregenerasjon, ved at de både er mer materialistiske og mer autoritetstro.

3.3 Hovedlinjer i tidligere forskning

Flere av studiene har tildels motstridende funn vedrørende generasjonseffekter, livsfaseeffekter og periodeeffekter. Inglehart (2005) finner få tegn til livsfaseeffekter og anser generasjonseffekten som den klart mest dominerende effekten. Gundelach og Riis (1992) på sin side, mener livsfaseeffektene er meget sterke og at lite tyder på at verdier er stabile over tid, mens Hellevik (2001) finner temmelig solide forekomster av alle de tre ulike effektene. Dette ser med andre ord ut til å være et område hvor det er vanskelig å komme fram til entydige svar. Imidlertid ser det ut til å være enighet om forekomsten av generasjonseffekter, men betydningen av generasjonseffektene er det derimot svært ulike oppfatninger om.

Når det gjelder verdiforskjellenes karakter er det vanskelig å finne noen tydelig trend ettersom alle studiene det refereres har brukt ulike måleinstrumenter. I følge Inglehart blir de yngste generasjonene stadig mer postmaterialistiske, mens Helleviks resultater viser at de yngste blir mer moderne og tildels mer materialistiske. Det sistnevnte er direkte motstridende med Inglehart sine funn (Hellevik, 1993). Det vanskeligere å se de store linjene i de øvrige studiene ettersom de ikke presenterer funnene sine på et tilsvarende dimensjonsnivå. Gundelach og Riis finner imidlertid at de middelaldrende er spesielt opptatt av frihet, medbestemmelse og selvstendighet, noe som trolig samsvarer med Inglehart sine postmaterialisme-funn.

4. Presisering av problemstilling

I dette kapittelet vil jeg gå nærmere inn på hvordan jeg har tenkt til å undersøke problemstillingene i oppgaven. Analysedelen i oppgaven vil ha tre deler (kapittel 6 til 8), noe underkapitlene i dette kapittelet gjenspeiler. De tre delene vil være basert på henholdsvis, 1) en validering av måleinstrumentet, 2) analyser tilknyttet problemstillingen angående verdiforskjellers størrelse og karakter og 3) analyser tilknyttet problemstillingen angående hvorvidt verdiforskjeller skyldes livsfase- eller generasjonseffekter.

4.1 Validering av Portrait Value Questionnaire

Problemstillingene i denne oppgaven skal belyses ved hjelp Portrait Value Questionnaire (PVQ) (Schwartz, 2003). For at resultatene av de senere analysene skal bli tolket mest mulig korrekt er det viktig å undersøke hvorvidt instrumentet fungerer slik som det er teoretisk forventet. Det er nødvendig med et kritisk blikk her. For det første er PVQ et temmelig nytt instrument (fra 2003), hvilket betyr at det kan finnes uoppdagete problemer. For det andre er instrumentet aldri tidligere benyttet for norske forhold, hvilket kan gi uforutsette utslag. For det tredje er det gjort enkelte tilpassinger til NorLAG-studien som skiller instrumentet noe fra den originale versjonen (se kapittel 5). Derfor vil jeg i forkant av analysen av de to sentrale problemstillingene kontrollere hvorvidt instrumentet fungerer i samsvar med modellen det bygger på, nemlig Schwartz sin verdisirkel (figur 2.1). Forskningsspørsmål 1 er dermed: *Danner de ulike verdivariablene i NorLAG et mønster som korresponderer med Schwartz sin verdisirkel ved todimensjonal faktorrotasjon?*

4.2 Verdiforskjeller mellom aldersgrupper

I kapittel 1 presenterte jeg oppgavens to hovedproblemstillinger. Den første hovedproblemstillingen jeg vil forsøke å finne svar på er: *I hvilken grad og på hvilken måte er verdiene til ulike aldersgrupper forskjellige?* I denne problemstillingen er det to forhold vedrørende verdiforskjeller mellom aldersgrupper som ønskes besvart. Det ene har med størrelse på forskjellene å gjøre, det andre har med forskjellenes karakter å gjøre, dvs. *hva* som er forskjellig.

I første omgang ønsker jeg å se på den delen av problemstillingen som har med verdiforskjellenes karakter å gjøre. Nærmere bestemt vil jeg forsøke å få en oversikt over de ulike aldersgruppenes verdiorientering. Hensikten med dette er å finne ut om det er spesielle steder i verdispekteret hvor forskjellene mellom aldersgrupper er spesielt framtrædende, og eventuelt hvilke aldersgrupper (evt. kohorter) som skiller seg fra hverandre. Med bakgrunn i Schwartz sitt teoretiske rammeverk kan dette gjøres på tre nivåer. Det høyeste nivået er de to kryssende dimensjonene i Schwartz sin verdisirkel (figur 2.1), *egenorientering–andreorientering* og *åpenhet for endring–konservering*. Neste nivå er de ti verdidomenene i verdisirkelen, som for det meste er indekser av to enkeltspørsmål, og det laveste og mest detaljerte nivået er selve enkeltspørsmålene fra spørreskjemaet. Forskningsspørsmål 2: *Hvordan skiller de ulike aldersgruppene sin verdiorientering seg fra hverandre, på henholdsvis dimensjonsnivå, verdidomenenivå og enkeltspørsmålsnivå?*

Neste steg er å vurdere størrelsen på verdiforskjellene. Imidlertid finnes det ingen standard for hva som regnes som små eller store verdiforskjeller. For likevel å skape et inntrykk av størrelsesorden kan aldersvariabelen ses i forhold til andre variabler. Det mest hensiktsmessige og samtidig tilgjengelige er å sammenligne med andre bakgrunnsvariabler som det er grunn til å tro har sammenheng med verdier, f.eks. kjønn, utdanning, bosted og inntekt. Forskningsspørsmål 3: *Hvor sterk er sammenhengen mellom verdier og alder sammenlignet med sammenhengen mellom verdier og henholdsvis kjønn, utdanningsnivå, bosted og inntekt?*

Det må også tas i betraktning at det kan finnes samspillseffekter i materialet. Selv om den umiddelbart målbare forskjellen mellom to generasjoner er lik null, kan det likevel eksistere aldersforskjeller. F.eks. kan forskjellen mellom gamle og yngre kvinner gå i *en* retning mens forskjellen mellom menn kan gå i motsatt retning og dermed nulle ut den sammenlagte aldersdifferansen. Det samme kan være tilfellet også innenfor andre grupper i samfunnet. Jeg vil her undersøke om det forekommer samspill mellom alder og andre variablers sammenheng med verdier. Av hensyn til oppgavens omfang vil jeg konsentrere meg om analyser på dimensjonsnivå. Forskningsspørsmål 4: *Har aldersvariabelen ulik effekt på verdier innenfor ulike sosiale grupper?*

Til slutt vil jeg kontrollere hvorvidt de eventuelle verdiforskjellene mellom aldersgrupper som er funnet, faktisk er en effekt av alder. Det kan tenkes at verdiforskjeller mellom aldersgrupper ikke egentlig har noe med alder i seg selv å gjøre, men at de skyldes at

gruppene er ulikt demografisk sammensatt. Det kan for eksempel tenkes at aldersgruppene har systematisk ulikt utdannings- og inntektsnivå, samtidig som utdannings- eller inntektsnivå har en sterk innvirkning på verdisyn. Effekten av alder ville i så fall bli mindre dersom det ble kontrollert for slike forhold. Spørsmålet er hvor mye av verdiforskjellene mellom aldersgrupper som kan forklares av ulik demografisk sammensetning?

Forskningsspørsmål 5: *Hvor mye av verdiforskjellene mellom aldersgrupper skyldes indirekte effekter via mellomliggende demografiske variabler?*

4.3 Livsfase- eller generasjonseffekter?

Den andre hovedproblemstillingen som skal belyses er: *Er verdiforskjeller mellom aldersgrupper et resultat av generasjonseffekter eller livsfaseeffekter?*

Samtlige årsaker til aldersforskjeller vil kunne knyttes til en av to forklaringstyper, henholdsvis generasjonsforklaring eller livsfaseforklaring. Det er forøvrig fullt mulig at verdier påvirkes både av livsfase- og generasjonseffekter. I så fall vil det være interessant å kunne si noe om styrkeforholdet mellom de to effektene. Det kan også tenkes at de to effektene har ulik betydning for forskjellige typer verdier.

Det er imidlertid begrenset hva som er mulig å undersøke vedrørende generasjons- og livsfaseeffekter i det foreliggende datamaterialet. For å kunne differensiere de to effektene fra hverandre hadde det vært ønskelig å kunne analysere personers verdiutvikling over tid, gjerne via paneldata fra de samme personene (evt. representative utvalg) med jevne mellomrom fra tiden da de eldste i materialet var unge (ca. 1935) og fram til i dag. Med et slikt materiale ville det være mulig å finne klare svar på hvorvidt en generasjon endrer sine verdier gjennom livsløpet eller ikke og eventuelt hvor mye. Med data fra jevnlig innsamlinger over et så langt tidsrom ville det også være mulig å undersøke hvor kraftig befolkningens verdiorientering svinger som følge av periodeeffekter. Mulighetene for å trekke konklusjoner om verdienes utvikling vil avta jo færre datainnsamlinger det er utført og jo kortere tidsspennet er mellom første og siste innsamling. Dersom det kun foreligger data fra ett tidspunkt blir mulighetene for å skille mellom generasjon- og livsfaseeffekter begrensede.

I mangel på data fra ulike observasjonstidspunkter er det imidlertid mulig å gjøre fortolkninger ved hjelp av indirekte tester (Inglehart 1977:33, Hammarström 1993:36). Et faktisk eksempel kan hentes fra Inglehart (1977). Inglehart forventet å finne større verdiforskjeller mellom generasjonene i Tyskland enn i Storbritannia ettersom tyskerne hadde gått gjennom langt større samfunnsendringer enn britene. Han sammenlignet data fra henholdsvis Storbritannia og Tyskland, og fant som forventet at verdiforskjellene mellom aldersgruppene i Tyskland var langt større enn i Storbritannia. Ettersom han ikke kunne se noen grunn til at eventuelle livsfaseeffekter skulle være sterkere i Tyskland enn i Storbritannia, anså han det som sannsynlig at forskjellene skyldtes historiske forhold. Inglehart har senere blitt kritisert for å trekke slutninger om verdiendringer på bakgrunn av en tverrsnittundersøkelse. Dette mener jeg imidlertid er et spørsmål om å ikke konkludere med mer enn man har belegg for. Med tverrsnittsdata er det fullt mulig å gjøre analytiske tolkninger, om ikke kausale slutninger, vedrørende generasjonsforskjeller.

For det første kan det være interessant å merke seg formen på verdikurvene (de to dimensjonene) langs fødselsårsaksen; dette til tross for at den vanskelig vil kunne tolkes til klar fordel for den ene eller andre forklaringsmodellen. Men dersom det er slik at forskjellen på å vokse opp før og etter krigen er usedvanlig stor, og at oppvekstforhold og samfunnspåvirkning forøvrig i stor grad former verdiene, så vil alderskurven endres kraftig blant kohortene som vokste opp i etterkrigstiden for så å flate ut. En slik kurve kan imidlertid også skyldes at det er en stor livsfaseendring å tre inn i pensjonisttilværelsen, som i dette datamaterialet er omtrent de samme personene som vokste opp før og under krigen. Det kan også tenkes å være generasjonseffekter selv om kurven ikke skulle vise slike plutselige endringer. Kanskje har samfunnet forandret seg ganske kraftig selv i fravær av krig, slik at kurven derfor er jevnt stigende eller synkende? Selv om en verdikurve dermed neppe vil kunne gi noen entydige svar, vil den trolig kunne utelukke en del spekulasjoner og kanskje gi noen nye spørsmål. Forskningsspørsmål 6: *Hvordan kan verdikurvene langs fødselsårsaksen tolkes med hensyn til generasjonseffekter og livsfaseeffekter?*

Etterkrigstiden var en periode med store endringer hva gjelder kvinnefrigjøringen og likestilling. De eldste kvinnene i materialet vokste opp i et samfunn med et ganske annerledes kjønnsrollemønster enn de yngste. Dersom verdier hovedsaklig dannes i oppveksten og forblir forholdsvis stabile, kan det forventes at verdiforskjeller mellom aldersgrupper på noen områder er større blant kvinner enn blant menn. F.eks. kan det

forventes at de yngste kvinnene i materialet er mindre andreorienterte og mindre konserverende enn de eldste. Dersom det forholder seg slik, vil det være nærliggende å anta at det skyldes generasjonseffekter med bakgrunn i kvinnefrigjøring og likestilling.

Forskningsspørsmål 7: Er verdiforskjellene mellom aldersgrupper større blant kvinner enn blant menn og samtidig av en karakter som kan tyde på at de yngste kvinnene er mindre konserverende eller andreorientert enn de eldste?

Forskning har vist at utdanning har en effekt på verdidannelsen (Hammarström, 1993; Rokeach, 1973: 59-66; Schwartz, 2006). Videre er det et faktum at utdanningsnivået i Norge økte betraktelig i etterkrigstiden. Dersom det finnes verdiforskjeller mellom aldersgrupper, kan det tenkes at det høye utdanningsnivået til de yngste kohortene kan være noe av årsaken til ulikheten. I så fall vil det tilsi at økt utdanningsnivå har skapt vedvarende verdiforskjeller mellom generasjonene. *Forskningsspørsmål 8: Hvor mye av aldersvariabelens effekt på verdier skyldes generasjonsforskjeller i utdanningsnivå?*

Gjennom de to foregående forskningsspørsmålene har jeg til hensikt å påvise forekomst av generasjonseffekter. Det er imidlertid også mulig å gjøre analyser spesielt innrettet mot å finne livsfaseeffekter. Dette kan gjøres ved å skille ut to grupper med personer som er like gamle, men som likevel befinner seg i ulik livsfase. Blant personer i midten av 60-årene finner man både pensjonister og yrkesaktive. Dersom det skulle vise seg at f.eks. pensjonister i denne aldersgruppen har et klart annerledes verdisyn enn de yrkesaktive i samme aldersgruppe, ville det være en sterk indikasjon på at livsfaseeffekter påvirker verdiforskjellene mellom aldersgrupper. Tilsvarende sammenligninger kan også gjøres med besteforeldre kontra ikke-besteforeldre og hjelpetrengende kontra ikke-hjelpetrengende. Utvalgsstørrelsen kan imidlertid bli et problem for disse analysene. Selv om utvalgsstørrelsen i utgangspunktet er temmelig stor i NorLAG, vil det neppe bli veldig mange igjen dersom det skal skilles ut en gruppe på f.eks. et femårsintervall for så å dele de videre mellom yrkesaktive og pensjonister. Dette vil gjøre det vanskelig å gjøre pålitelige analyser med kontroll for utdanningsforskjeller, kjønnsforskjeller o.l. F.eks. er det nærliggende å tro at personer i fysisk belastende lavtlønnsyrker, som ikke krever høy utdanning, gjennomsnittlig pensjonerer seg tidligere enn høyt utdannede med jobber som ikke er like fysisk belastende. *Forskningsspørsmål 9: Har personer som befinner seg i ulik livsfase men i samme aldersgruppe ulik verdiorientering?*

5. Datamaterialet

I dette kapittelet gjøres det rede for en del forhold rundt datamaterialet som skal benyttes i oppgaven. Først skal jeg gi en presentasjon av selve NorLAG-studien. Deretter vil jeg vise hvordan NorLAGs versjon av Portrait Value Questionnaire (PVQ) skiller seg fra originalversjonen. Til slutt i kapittelet gjør jeg rede for noen forhold vedrørende dataenes validitet hvor jeg vil gå nærmere inn på temaet *sosialt ønskelige svar*.

5.1 Om NorLAG-studien

Datamaterialet som benyttes i oppgaven er hentet fra Den norske studien av livsløp, aldring og generasjon (NorLAG). Spørreundersøkelsen er utarbeidet av et forskerteam ved NOVA (Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring), mens datainnsamlingen ble gjennomført av Statistisk sentralbyrå. NorLAG er en faglig bred studie av personer i andre halvdel av livet, og er organisert rundt hovedtemaene: familie og generasjonsforhold, arbeid og pensjonering, helse og omsorg og mestring og livskvalitet. Både livsløpsperspektivet og kohortperspektivet ligger til grunn for NorLAG, som er planlagt som en longitudinell studie.

Datainnsamlingen ble utført i perioden mars 2002 til april 2003 ved hjelp av både telefonintervju og postalt spørreskjema. I tillegg er det gjennom Statistisk sentralbyrå koblet registerdata til materialet. Respondentene er alle født mellom 1922 og 1961. Disse personene var i alderen 40 til 79 år ved intervju tidspunktet og var alle bosatt utenfor institusjoner.

Utvalget er hentet fra 30 kommuner og bydeler i fire ulike regioner av landet, henholdsvis Agder, Nord-Trøndelag, Troms, Akershus og Oslo. Kommunene ble trukket ut på bakgrunn av kriterier som folkemengde, levekårsindeks, andel unge/eldre og næringsstruktur. Det ble trukket et likt antall personer i hver kommune, mens det i bydelene i Oslo ble trukket dobbelt så mange som i kommunene. Dette betyr at personer fra små kommuner er noe overrepresentert i materialet. Jeg har likevel valgt å ikke vekte datamaterialet ettersom jeg hovedsaklig skal undersøke forholdet mellom to variabler (alder og verdier), ikke utbredelsen av bestemte verdiorienteringer på landsbasis (prevalensforhold). (Clausen & Solem, 2006)

Nettoutvalget består av 5.579 personer (svarprosent 67,0), som alle ble telefonintervjuet. Av disse besvarte 4.169 personer også det postale skjemaet, dvs. 74,6 prosent av de som ble telefonintervjuet. Ifølge en frafallsundersøkelse utført av Statistisk sentralbyrå er aldersgruppen 70-79 år noe underrepresentert, mens aldersgruppen 40-49 år er noe overrepresentert. Videre er Oslo og Akershus noe underrepresentert i telefonintervjuet men overrepresentert i det postale spørreskjemaet. Det samme gjelder kvinner. (Clausen & Solem, 2006)

I denne oppgaven benyttes et batteri med spørsmål som måler verdiorientering, nærmere bestemt *Portrait Value Questionnaire* (Schwartz, 2003). Dette instrumentet var en del av det postale spørreskjemaet. Av de som besvarte postskjemaet (4.169 personer) har enkelte ikke besvart de aktuelle spørsmålene, eventuelt ikke besvart de på en tilstrekkelig måte. Det faktiske utvalget for de senere analysene ligger derfor i underkant av 4.000 personer.

5.2 Modifisering av Portrait Value Questionnaire i NorLAG

Spørsmålsbatteriet som er benyttet i NorLAG er en modifisert versjon av *Portrait Value Questionnaire* (Schwartz, 2003) slik den foreligger i ESS (European Social Survey) (se tabell 5 i vedlegg for komplett liste over PVQ i NorLAG).

Originalt har leddene i PVQ separate formuleringer for menn og kvinner. Det vil si, personen som beskrives i hvert enkelt ledd beskrives enten som mann eller kvinne, f.eks. «It is important to **him** to live in secure surroundings. **He** avoids anything that might endanger **his** safety». Samtlige ledd er i NorLAG gitt en kjønnsnøytral form.

Som i eksemplet ovenfor, består samtlige ledd i den originale PVQ av to setninger. De to setningene beskriver tilnærmet ett og samme trekk hos en person, på to ulike måter. I NorLAG er enten den ene setningen utelatt, eller så er meningsinnholdet i de to setningene slått sammen til en setning. Samtlige ledd i NorLAG starter med «Det er viktig for denne personen...». Fortsettelsen kan f.eks. være som følger: «å leve i trygge og sikre omgivelser».

Tre av de 21 leddene i ESS sin versjon av PVQ er i NorLAG fjernet og erstattet med andre ledd. De nye leddene er hentet fra en 40-ledds versjon av PVQ, og tilhører de samme verdidomenene som de originale leddene som ble fjernet. Begge de to originale leddene for

*tradisjon (tradition)*⁸, er byttet ut med «Det er viktig for denne personen å følge den skikk og bruk en har blitt lært opp til» og «Det er viktig for denne personen å være beskjeden og ikke peke seg ut», som altså er oversatte versjoner av ledd som finnes i PVQ 40. Et ledd som tilhører verdidomenet *trygghet (security)* er også byttet ut, nemlig: «It is very important to him that his country be safe from threats from within and without. He is concerned that social order be protected» som er byttet ut med «Det er viktig for denne personen at det er ordentlig og rent omkring seg».

5.3 Dataenes validitet

En del validitetsspørsmål vil bli diskutert underveis i oppgaven. Jeg tenker da spesielt på konklusjonsvaliditeten, som særlig gjelder livsfase- eller generasjonseffektspørsmålet, og den interne validiteten, som har å gjøre med hvordan kausaleffekter fortolkes (Skog, 1998). Jeg vil derfor ikke drøfte dette nærmere her.

Når det gjelder den eksterne validiteten (generaliserbarhet) er, som tidligere nevnt, personer bosatt i småkommuner noe overrepresentert. Analysene i oppgaven viser imidlertid at bosted har liten relevans for størrelsen på verdiforskjeller mellom aldersgrupper (se kapittel 7.3). Jeg anser derfor materialets generaliserbarhet som god for norske forhold. Hvor langt det er rimelig å generalisere utover landegrensene er et åpent spørsmål.

Begrepsvaliditeten dreier seg om hvorvidt man lykkes i å måle det man ønsker å måle. Analysene i kapittel 6 (validering av PVQ) vil ta for seg *en* side ved dette. En annen side ved begrepsvaliditeten omhandler hvorvidt respondentene gir sannferdige svar. I kapitlet nedenfor vil jeg dermed ta for meg fenomenet *sosialt ønskelige svar*, samt gjøre rede for en studie som er spesielt relevant i forhold måleinstrumentet i denne oppgaven.

⁸ «He thinks it's important **not** to ask for more than what you have. He believes that people should be satisfied with what they have» og «Religious belief is important to him. He tries hard to do what his religion requires».

Sosialt ønskelige svar

Fenomenet *sosialt ønskelige svar* betraktes gjerne som en trussel mot påliteligheten til spørreundersøkelser. En selvrapporteringssurvey – som denne oppgaven baserer seg på – er ikke noe unntak selv om problemet trolig er større ved f.eks. personlig intervju.

Respondenter har hovedsaklig to grunner til å oppgi sosialt ønskelige svar (Krosnick, 1999). Den ene grunnen er ønsket om å gjøre godt inntrykk på folk, også kalt *impression management* (Paulhus, 1991). For sosiale vesener er det viktig å bli likt av andre, og det kan derfor være fristende å forsøke å presentere et mer fordelaktig bilde av seg selv for omverdenen. Den andre grunnen er det som kalles selvbedrag, eller *self-deception* (Paulhus, 1991). Det skyldes at mange kan ha behov for å vise seg selv fra en mer flatterende side, ikke bare i andres øyne, men også i sine egne.

For å unngå sosialt ønskelige svar av *impression management*-typen er spørreskjemaer gjerne designet på en slik måte at respondenten i minst mulig grad skal være redd for å svare ærlig og oppriktig. De blir forsikret om sin anonymitet, utfyllingen foregår uten innblanding fra andre og det bestrebes gjerne i spørreundersøkelser å finne en minst mulig førende ordlyd i spørsmålsstillingen. Til tross for slike bestrebelser kan det aldri fullt ut garanteres at denne feilkilden er eliminert, men det er i alle fall mulig å redusere motivene for å svare sosialt akseptabelt. Når det gjelder den andre grunnen til å svare sosialt ønskelig, selvbedrag, er denne svært vanskelig å gjøre noe med. Å svare sosialt ønskelig i et spørreskjema for å forbedre sitt eget syn på seg selv er ikke det samme som løgn. Respondenten behøver ikke engang å være klar over sitt eget selvbedrag (Krosnick, 1999).

Sosialt ønskelige svar er et godt studert felt, og det er liten tvil om at fenomenet forekommer (Krosnick, 1999). Men størrelsen eller betydningen av denne feilkilden vil variere alt ettersom hvordan forskernes framferd er og hva respondentene blir spurt om. Omfanget av sosialt ønskelige svar er av naturlige årsaker svært vanskelig å dokumentere ved selvrapportering, med mindre svarene kan sammenlignes med registerdata eller lignende.

For denne oppgavens vedkommende er det interessant at det er gjort en studie på sosialt ønskelige svar i forbindelse med *Schwartz Value Survey* (SVS) (se presentasjon av SVS i kapittel 2.6) (Schwartz, Verkasalo, Antonovsky, & Sagiv, 1997). En gruppe finske studenter og en gruppe individuelt rekrutterte israelere fikk fylle ut skjemaer med SVS og *Marlowe-Crown Social Desirability Scale* (MCSD). MCSD er en skala utviklet for å kunne avsløre

respondenter med tendenser til å oppgi sosialt ønskelige svar. De som skårer høyt på MCSD er trolig personer med en tendens til å gi nettopp slike svar. Forskerne satte opp tre hypoteser. Den første var at de som skårer høyt på MCSD generelt vil oppgi høyere viktighet jevnt over på alle verdispørsmålene. Den andre hypotesen var at de som har tendenser til å oppgi sosialt ønskelige svar vil vurdere de verdiene som er viktigst i det sosiale nærmiljøet som viktigst for dem selv også. Den tredje hypotesen var at personene som skåret høyt på MCSD også vil fremheve verdier som korresponderer med denne atferden, hovedsaklig konformitet, men også trygghet, tradisjon og hjelpsomhet.

I de to første hypotesene blir sosialt ønskelige svar betraktet som en feilkilde til SVS. I den tredje hypotesen betraktes de sosialt ønskelige svarene kun som resultater av respondentenes verdier. Begge studiene støttet den tredje hypotesen. Den første hypotesen fikk moderat støtte, mens den andre ikke ble støttet i det hele tatt. Resultatet var med andre ord godt nytt for SVS. Ingenting tydet på at de som tenderte til å oppgi sosialt ønskelige svar forsøkte å fremheve de samme verdiene som ble høyt prioritert av personer fra nærmiljøet. Derimot oppfattet de konformitetsverdier som spesielt viktige. Dette kan tyde på at leddene i SVS har en form hvor det er vanskelig for respondentene å tyde hva som er sosialt ønskelig og ikke.

6. Validering av Portrait Value Questionnaire

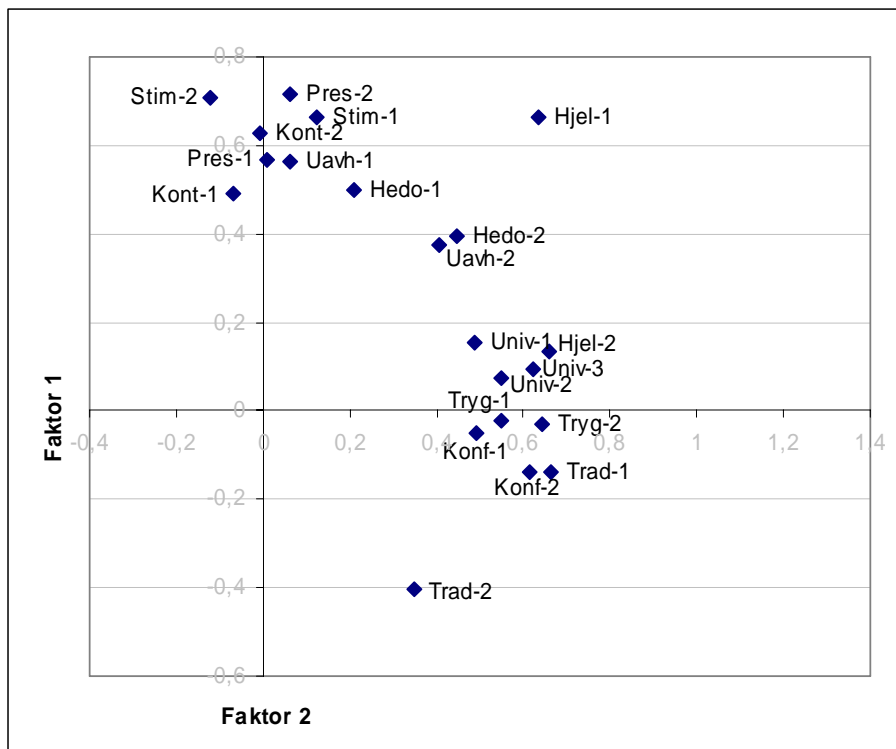
Forskningsspørsmål 1: *Danner materialet i NorLAG et mønster som korresponderer med Schwartz sin verdisirkel ved todimensjonal faktorrotasjon?*

I dette kapittelet skal jeg undersøke hvorvidt NorLAG sin versjon av *Portrait Value Questionnaire* (PVQ) fungerer slik som teorien tilsier. Det forventes at dersom jeg gjør en faktoranalyse med to faktorer og gjør en rotasjon, vil de 21 leddene i PVQ danne et mønster som stemmer overens med Schwartz sin verdisirkel (figur 2.1). Dvs. at de ulike leddene som representerer verdier som ligger nære hverandre i verdisirkelen bør også ligge nære hverandre i faktorrotasjonen.

6.1 Faktoranalyse

Modellen til Schwartz, den tidligere omtalte verdisirkelen med 10 ulike verdier, er konstruert med utgangspunkt i en rotasjon i et todimensjonalt rom, ala faktoranalyse (Schwartz & Bilsky, 1990). Når de 21 spørsmålene i NorLAG faktoranalyseres og roteres i et todimensjonalt rom, fordeler imidlertid ikke spørsmålene seg som en sirkel i koordinatsystemet (se figur 6.1). Man kan dermed, i første omgang, ikke si at instrumentet fungerer som forventet.

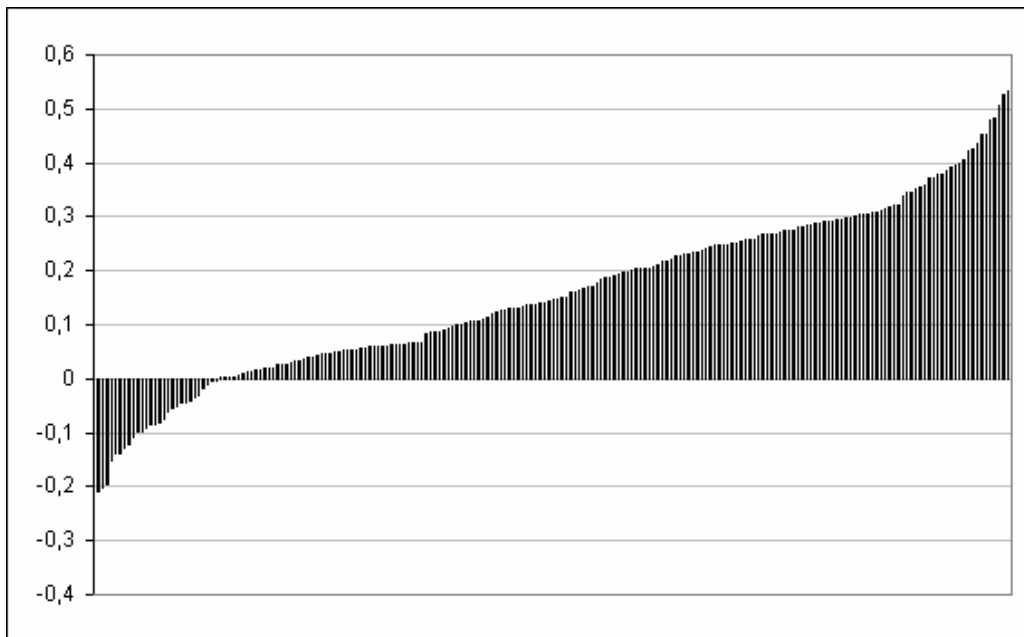
Fig. 6.1. Faktoranalyse av de 21 verdivariablene med varimax rotasjon (faktorladninger).

Forklaring på punktenes navn: Hed=Hedonisme, Hjel=Hjelpsomhet, Konf=Konformitet, Kont=Kontroll, Pres=Prestasjon, Stim=Stimulering, Trad=Tradisjonell, Tryg=Trygghet, Uavh=Uavhengighet, Univ=Universalisme. Tallet bak forkortelsen viser til rekkefølgen i spørreskjemaet (se vedlegg, tabell 5).

Fra figuren kan man se at det grovt sett skiller seg ut to grupper. De som i stor grad lader positivt på den ene faktoren og de som i stor grad lader positivt på den andre faktoren. Samtidig lader de fleste variablene positivt på begge faktorer, mens bare noen få ligger under 0. Dette tyder på at det i materialet finnes stor grad av fast svarmønster (respons-set) hos mange av respondentene. I dette tilfellet vil det si at mange har en tendens til å bruke svarskaalen nokså likt for de fleste leddene i spørsmålssettet, selv når beskrivelsene teoretisk sett skal måle verdier som kan oppfattes som motsetninger. F.eks. «å følge den skikk og bruk en har blitt lært opp til» kontra «å bestemme selv hvordan en skal leve livet sitt». Denne mistanken bekreftes av diverse bivariate krysstabeller av denne motsetningstypen (tabell 1-4 i vedlegg), hvor det vises positiv korrelasjon mellom verdiledd som er forventet å ha negativ korrelasjon. En oversikt over de 210 parvise korrelasjonene bekrefter mistanken ytterligere (figur 6.2).

Figur 6.2. Rangert oversikt over de 210 parvise korrelasjonene mellom de 21 spørsmålene (Pearson's r).

Figur 6.2 viser kun 28 (13 %) negative korrelasjoner av i alt 210 mulige. 176 (84 %) korrelasjoner er positive, mens 6 (3 %) er ukorrelerte. Dette utfallet kan delvis skyldes at verdibegrepet av natur referer til noe positivt, noe av verdi⁹. Det betyr at variasjonen mellom individer så vel som grupper består i at bestemte verdier verdsettes høyere enn andre, men at selv de lavest prioriterte verdiene verdsettes til en viss grad. Det kan likevel diskuteres om leddene i spørreskjemaet oppfattes som udelte ønskelige på samme måte. Hvorvidt det er snakk om klare motsetninger eller rene valensspørsmål er her noe uklart. Det finnes uansett kombinasjoner av ledd i spørreskjemaet som man med rimelig grunn kan forvente at skal opptre gjennomgående i hver sin ende av svarskalaen. Bare noen ganske få kombinasjoner gjør nettopp det, mens de fleste er altså positivt korrelerte. Nettopp denne lave forekomsten av negative korrelasjoner, forhindrer at de roterte faktorladningene til de 21 spørsmålene danner den forventede sirkelen i koordinatsystemet. Videre er det også stor sannsynlighet for at respondenter anvender svarskalaen i spørreskjemaet ulikt, i den forstand at noen gir mer ekstreme svar enn andre. Det mest interessante er hvilke verdier den individuelle respondenten prioriterer høyest, ikke nødvendigvis hvilket poeng på skalaen som oppnås. Disse problemene er det mulig å gjøre noe med ved å justere for ulikheten i bruk av skalaen.

⁹ Jf. punkt 2 i Schwartz sin definisjon (se kapittel 2.2): «Values refer to desirable goals» (Schwartz 2003: kap. 7.1)

6.2 Justering av svarskala og ny faktoranalyse

For å justere for ulik bruk av skalaen kan man sentrere svarene til hver respondent (på hvert enkelt spørsmål), rundt respondentens gjennomsnittlige svarverdi. Dette gjør samtidig at antallet negative og positive korrelasjoner blir jevnt fordelt, noe som igjen gir muligheter for at Schwartz sin verdisirkel kan gjenskapes i en rotert faktoranalyse.

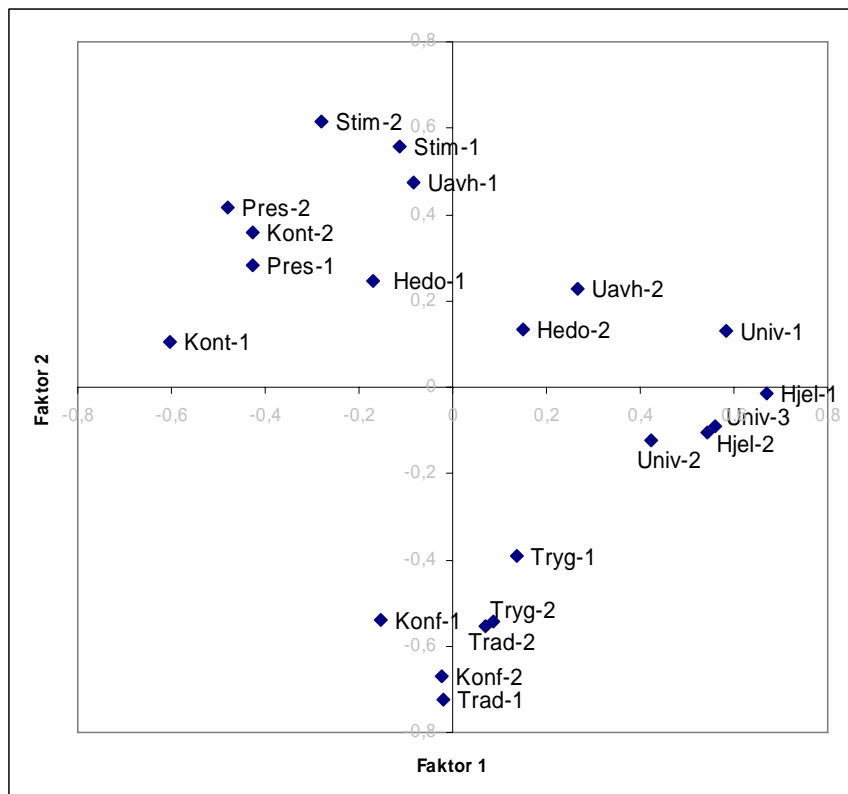
De nye sentrerte variablene lages ved å først addere skåren for samtlige 21 spørsmål og dele de på 21 for hver respondent¹⁰. Den nye variabelen (M) angir gjennomsnittssvaret hos hver enkelt respondent. Deretter lages en ny variabel for hvert enkelt spørsmål ved å trekke gjennomsnittet (M) fra det opprinnelige svaret¹¹.

Ved en rotert faktoranalyse av de justerte variablene (sentrert rundt gjennomsnitt) blir resultatet langt mer likt det som var forventet ut fra modellen til Schwartz, altså en sirkel (se figur 6.3). I figur 6.3 er forøvrig figuren vridd ett hakk mot høyre, dvs. faktor 2 ligger nå vannrett mens faktor 1 ligger loddrett og er snudd på hodet i forhold til pluss og minus. Dette har jeg valgt å gjøre for lettere å kunne sammenligne diagrammet med dimensjoner fra andre instrumenter slik de er gjengitt i figur 2.2.

¹⁰ $M = (\text{spm_a} + \text{spm_b} + \text{spm_c} \dots + \text{spm_u}) / 21$

¹¹ $\text{Spm_a_ny} = \text{Spm_a} - M$

Figur 6.3. Faktoranalyse av de 21 justerte verdivariablene (sentrert rundt gjennomsnitt) med varimax rotasjon (faktorladninger).

Både de seks konserveringsvariablene (konformitet, tradisjon og trygghet) og de fem andreorienteringsspørsmålene (universalisme, hjelpsomhet) samles i hver sin klynge. Spørsmålene som tilhører *åpenhet for endring* (uavhengighet, stimulering, hedonisme) og egenorienteringsskalaen ligger noe mer spredt men likevel innen rimelig innbyrdes avstand. Den innbyrdes rekkefølgen i klyngene er imidlertid ikke helt som man teoretisk skulle forvente. Trygghetsleddene ligger f.eks. nærmere andreorienteringsklyngen enn *tradisjon* og *konformitet* når den i Schwartz sin modell ligger mellom *kontroll* og *tradisjon* (se figur 2.1). Videre finnes det også noe kluss i den innbyrdes rekkefølgen i så og si alle klyngene. Dette er imidlertid ikke spesielt urovekkende for de videre analysene. Så lenge de riktige variablene befinner seg i riktig klynge lover det godt for bruk av additive indekser. Resultatene kan imidlertid tyde på at instrumentet har et reliabilitetsproblem med tanke på analyser av enkeltspørsmål og enkeltverdier, noe som forøvrig stemmer godt med Schwartz sin egen testing av instrumentet (Schwartz 2003:19).

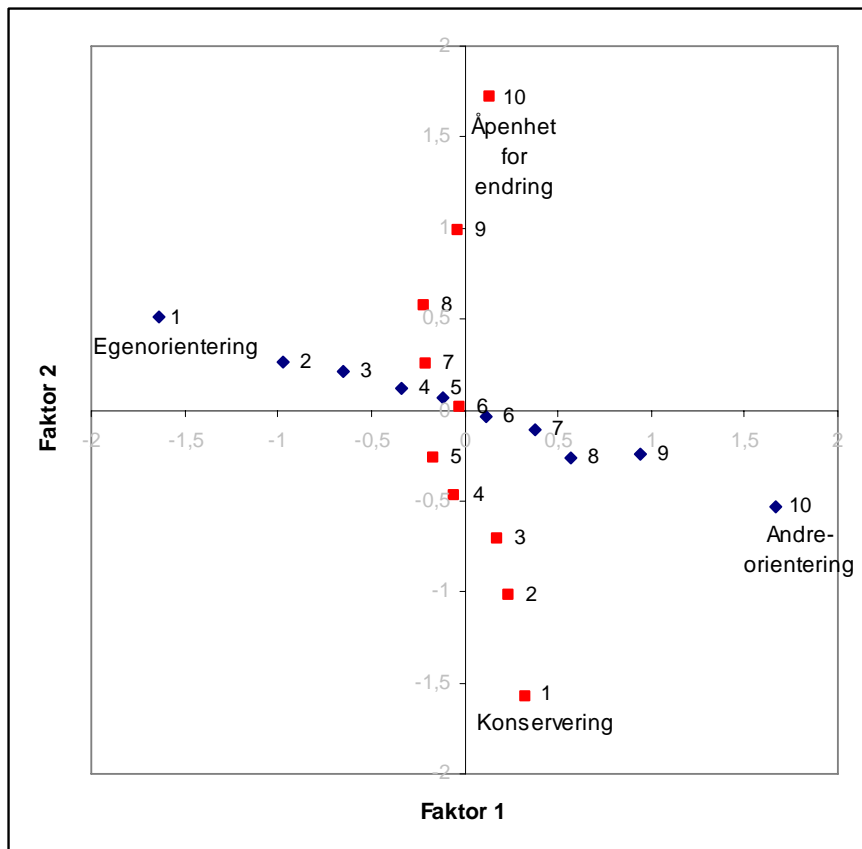
En ytterligere svakhet ser ut til å være at det oppstår et tomrom mellom egenorienterings- og konserveringsspørsmålene (figur 6.3). Dette kan tyde på instrumentet ikke måler hele

verdispekteret på en tilstrekkelig utfyllende måte. Det kan m.a.o. tyde på at instrumentet mangler spørsmål som representerer dette området. På den annen side kan det også tenkes at tomrommet skyldes særegenheter i det aktuelle utvalget, dvs. forhold som gjelder nordmenn spesielt. Når det gjelder konserveringsspørsmålene ser de i noen grad ut til å representere en og samme verdi. En mulig forklaring på dette kan være at de aktuelle verdiindeksene for konservering differensieres i mindre grad i Norge enn i visse andre kulturer. En annen forklaring kan være at svært mange oppfatter samtlige konserveringsbeskrivelser positivt, og oppgir stor grad av likhet. Dette kan bety at, for store deler av utvalget, benyttes kun svarverdiene 4-6 på skalaen, noe som gjør det vanskeligere å skille ut spørsmålenes egenart kun på bakgrunn av respondentenes svar. Dette kan igjen føre til at de ulike konserveringsspørsmålene klumpes sammen i den roterte faktoranalysen.

6.3 De to dimensjonene

Analysen av de enkelte verdivariablene viste at det forelå noen svakheter på dette nivået, noe som tyder på at det kan være fordelaktig å slå sammen enkeltvariabler til indekser. Det kan derfor være interessant og se hvordan dimensjonene fra Schwartz sin verdisirkel, *egenorientering–andreorientering* og *konservering–åpenhet for endring*, stemmer overens med de to faktorene fra faktoranalysen. De enkelt verdivariablene ble dermed slått sammen til to indekser, og med bakgrunn i den kumulative prosentfordelingen ble de to indeksene kodet om til tidelte variabler, med tilnærmet like mange respondenter i hver del. Koordinatene til hver del av disse tidelte indeksene ble bestemt ved en gjennomsnittsanalyse med de to indeksene som uavhengige variabler, og de to faktorene fra faktoranalysen ovenfor som avhengige variabler.

Figur 6.4. Gjennomsnittlige faktorskårer for de to tidelte dimensjonsindeksene:

Resultatet (se figur 6.4) viser at de to indeksene fra Schwartz sin modell stemmer godt overens med de to faktorene fra faktoranalysen, samtidig som det også vises noen skjevheter. Egen- vs. andreorienteringsindeksen ligger litt på skrå i forhold til den horisontale aksen, mens åpenhet for endring–konserveringsindeksen stort sett følger den loddrette aksen. Dette mønsteret viser at de som skårer høyt på konservering også har en svak tendens til å skåre høyt på andreorientering, hvilket betyr at de to indeksene ikke er fullstendig ukorrelet. I en korrelasjonsmatrise med både de to indeksene og de to faktorene gjengis den nøyaktige korrelasjonen (tabell 6.1).

Tabell 6.1. Korrelasjonsmatrise med "Pearson's r":

	Faktor 1	Faktor 2	Egenorientering / Andreorientering	Åpenhet for endring / Konservering
Faktor 1	1	0	0,30	0,96
Faktor 2	0	1	0,93	0,07
Egenorientering / Andreorientering	0,30	0,93	1	0,33
Åpenhet for endring / Konservering	0,96	0,07	0,33	1

Som jeg har antydnet er de to indeksene korrelert. Nærmere bestemt har de en korrelasjon på 0,33, hvor 0 betyr ingen og 1 betyr fullstendig korrelasjon. Videre viser tabellen at åpenhet for endring–konserveringsskalaen er temmelig nære både fullstendig korrelasjon og 0-korrelasjon med de respektive faktorene, mens egen- og andreorienteringsskalaen korrelerer høyt med faktor 2, som den skal, men dessverre litt høyere enn ønskelig med faktor 1.

6.4 Oppsummering og konsekvenser for videre analyser

Den første faktoranalysen med de 21 ikke-justerte verdivariablene ga ikke et tilfredsstillende resultat. Videre analyser viste at det var usedvanlig mange positive korrelasjoner mellom de ulike variablene. Dette skyldtes at mange respondenter har hatt en tendens til å bruke kun en begrenset del av svarskalaen for de fleste spørsmålene. Etter dette ble justert for (gjennom å sentrere svarene rundt gjennomsnitt) lignet mønsteret fra den roterte faktoranalysen i langt større grad det teoretisk forventede, nemlig Schwartz sin verdisirkel.

Det viste seg videre at de to faktorene fra faktoranalysen (av de justerte variablene) lå temmelig nært opp til de to dimensjonsindeksene konservering–åpenhet for endring og egenorientering–andreorientering (figur 6.4). Som følge av dette vil jeg benytte de to faktorskårevariablene i de videre analysene som representanter for de to hoveddimensjonene i Schwartz sin verdisirkel.

Forøvrig viste analysene at indeksen egenorientering–andreorientering lå noe skrått i forhold til faktorene, noe som kan tolkes som at faktor 2 egentlig representerer noe litt annet enn akkurat denne teoretiske dimensjonen. Jamfør Schwartz sin verdisirkel (figur 2.1)

representerer den negative delen av faktor 2 en mellomting av *egenorientering* og *konservering*, men likevel noe som er nærmere *egenorientering* enn *konservering*, mens den positive delen av faktor 2 i størst grad representerer *andreorientering* samtidig som den ligger litt i retning *åpenhet for endring*. Jeg anser imidlertid disse avvikene for å være såpass små at jeg likevel vil anse de to variablene med faktorskårer som tilnærmet like de to teoretisk funderte dimensjonene i de videre analysene. Det kan likevel være verdifullt å være klar over disse moderate skjevhetene når det senere skal trekkes konklusjoner av analysene.

Basert på det teoretiske innholdet i disse dimensjonene, samt funnene i dette kapittelet, finner jeg det nærliggende å tolke de to dimensjonene/faktorene i PVQ som sammenlignbare med Hellevik og Flanagan sine loddrette og vannrette dimensjoner¹² gjengitt i figur 2.2. Inglehart sin dimensjon, materialisme–postmaterialisme, plasserer seg forøvrig diagonalt med de nevnte dimensjonene i følge Hellevik (se figur 2.2).

¹² Dimensjonen *konservering*–*åpenhet for endring* (faktor 1) tilsvarer trolig dimensjonene *authoritarian*–*libertarian* (Flanagan) og *tradisjonell*–*moderne* (Hellevik), mens *egenorientering*–*andreorientering* (faktor 2) tilsvarer *materialism*–*non-materialism* (Flanagan) og *materialisme*–*idealisme* (Hellevik). For oversikt se figur 2.2.

7. Verdiforskjeller mellom aldersgrupper

I dette kapittelet vil jeg forsøke å besvare den ene av to problemstillinger: *I hvilken grad og på hvilken måte er verdiene til ulike aldersgrupper forskjellige?* Analysene i dette kapittelet vil etter tur søke å gi svar på forskningsspørsmålene 2 til 5 som ble presentert i kapittel 4.2.

7.1 Verdiene til de ulike aldersgruppene på tre nivåer

Forskningsspørsmål 2: *Hvordan skiller de ulike aldersgruppene sin verdiorientering seg fra hverandre, på henholdsvis dimensjonsnivå, verdidomenenivå og enkeltspørsmålsnivå?*

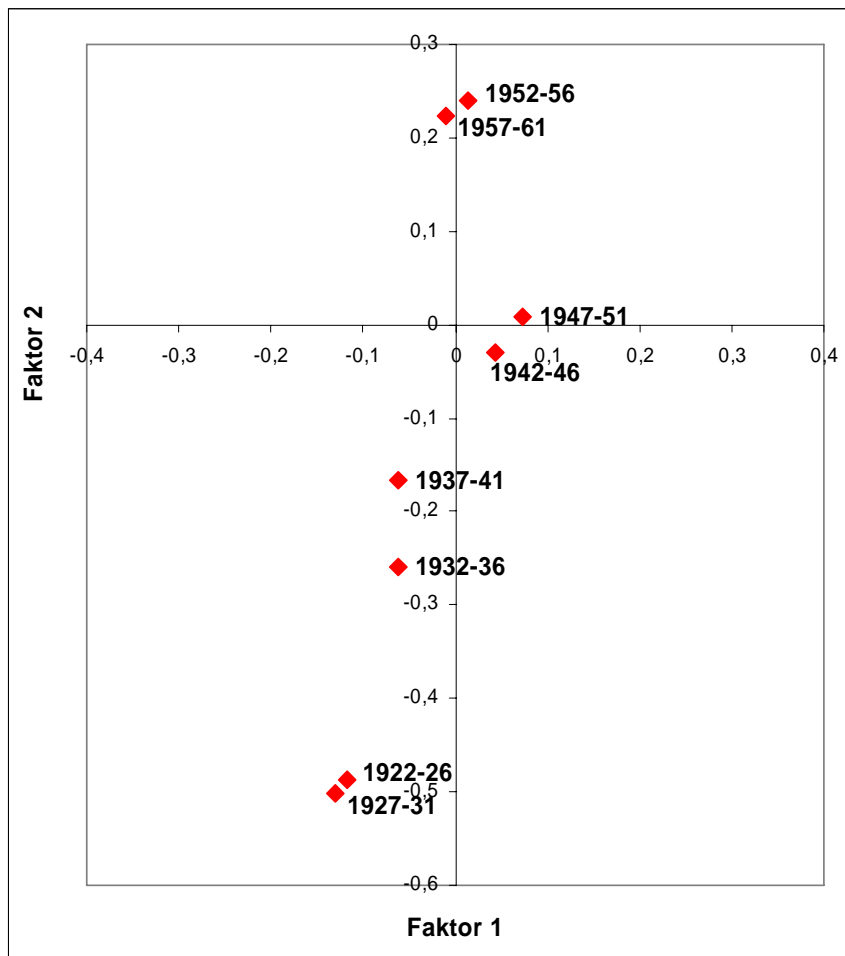
I første omgang skal jeg forsøke å danne et oversiktsbilde over de ulike aldersgruppenes verdiorientering i et todimensjonalt rom. For å teste hvorvidt eventuelle forskjeller mellom aldersgrupper i dette rommet er signifikante vil det utføres ytterligere analyser. Deretter skal bakgrunnen til det todimensjonale oversiktsbildet undersøkes. Dette vil gjøres gjennom å presentere de ulike aldersgruppenes oppslutning rundt de ti verdiindeksene som sammen danner Schwartz sin verdisirkel (se figur 2.1). Tilslutt vil også aldersgruppenes oppslutning rundt hvert enkelt av de 21 verdispørsmålene presenteres.

Aldersforskjeller på dimensjonsnivå

I den første analysen vil den todimensjonale framstillingsmåten som ble benyttet i forrige kapittel (se f.eks. figur 6.4) benyttes nok en gang. Den gjennomsnittlige faktorskåren på de to kryssende faktorene danner koordinater i et koordinatsystem. X og Y akse i koordinatsystemet representerer henholdsvis faktor 1 og faktor 2 fra faktoranalysen (se kapittel 6). Som det kommer fram av figur 6.4 er de to faktorene tilnærmet lik dimensjonene i Schwartz sin verdisirkel, hvor dimensjonen egenorientering–andreorientering krysser dimensjonen konservering–åpenhet for endring.

I samtlige av oppgavens analyser hvor de to dimensjonene er sentrale, vil *andreorientering* og *åpenhet for endring* representere den positive enden av skalaen for sine respektive faktorer, mens *egenorientering* og *konservering* vil representere den negative enden.

Figur 7.1. Gjennomsnittlige faktorskårer for ulike aldersgrupper.

Faktor 1 tilsvare dimensjonen konservering (-) – åpenhet for endring (+), mens faktor 2 tilsvare dimensjonen egenorientering (-) – andreorientering (+).

Det går fram av figur 7.1 at verdiforskjellene mellom aldersgrupper først og fremst befinner seg langs den vertikale faktoren, som tilsvare dimensjonen konservering–åpenhet for endring. Ikke uventet har de eldste kohortene lavere gjennomsnittsskåre på denne faktoren (mer konserverende) enn de yngste. Det ser ut til å være en tydelig tendens mot at jo senere fødselsår, jo høyere er skåren på den vertikale faktoren. Forøvrig er det en ujevn avstand mellom aldersgruppene. De to eldste gruppene, de to yngste og de født mellom 1942 og 51 befinner seg i grupper på to og to, noe jeg vil komme tilbake til senere i kapittelet.

Før resultatene tolkes videre er det viktig å finne ut hvorvidt det er sannsynlig at avstandene mellom de ulike fødselsårsgruppene ikke er et resultat av tilfeldigheter. For å få svar på det må det utføres egne analyser for signifikanssannsynlighet (tabell 7.1 og 7.2). Dette kan gjøres ved å utføre regresjonsanalyser for hver av de to faktorene med de samme åtte fødselsårsgruppene som uavhengige dummyvariabler. Ved å utelate en og en

fødselsårsgruppe fra regresjonen vil den utelatte gruppen bli stående som referansegruppe, og regresjonsanalysen vil vise signifikanssannsynligheten for at de øvrige syv fødselsårsgruppene har et faktorskåregjennomsnitt som avviker fra referansegruppens. Resultatene kan gjengis i en symmetrisk matrise som i tabell 7.1 og 7.2. Ulike gråtoner er benyttet for å markere henholdsvis signifikansnivåer på 5, 1 og 0,1 prosents nivå.

Tabell 7.1. Oversikt over signifikanssannsynlighet for at ulike kohorter har like faktorskåregjennomsnitt på faktor 1 (loddrett) (de grå feltene markerer signifikansnivå).

Konstantledd	1922-26	1927-31	1932-36	1937-41	1942-46	1947-51	1952-56	1957-61
1922-26	-	,860	,004	,000	,000	,000	,000	,000
1927-31	,860	-	,001	,000	,000	,000	,000	,000
1932-36	,004	,001	-	,156	,001	,000	,000	,000
1937-41	,000	,000	,156	-	,028	,003	,000	,000
1942-46	,000	,000	,001	,028	-	,501	,000	,000
1947-51	,000	,000	,000	,003	,501	-	,000	,000
1952-56	,000	,000	,000	,000	,000	,000	-	,845
1957-61	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,845	-

Signifikansnivå er markert med gråtoner. Den mørkeste gråtonen representerer $p < 0,001$; den nest mørkeste $p < 0,01$; den lyseste $p < 0,05$; og ingen gråtone = ikke signifikant på 5 prosents nivå.

Tabell 7.2. Oversikt over signifikanssannsynlighet for at ulike kohorter har like faktorskåregjennomsnitt på faktor 2 (vannrett) (de grå feltene markerer signifikansnivå).

Konstantledd	1922-26	1927-31	1932-36	1937-41	1942-46	1947-51	1952-56	1957-61
1922-26	-	,874	,506	,523	,035	,011	,078	,154
1927-31	,874	-	,369	,372	,012	,003	,032	,076
1932-36	,506	,369	-	,937	,121	,042	,245	,434
1937-41	,523	,372	,937	-	,073	,019	,169	,339
1942-46	,035	,012	,121	,073	-	,623	,639	,369
1947-51	,011	,003	,042	,019	,623	-	,321	,150
1952-56	,078	,032	,245	,169	,639	,321	-	,660
1957-61	,154	,076	,434	,339	,369	,150	,660	-

Signifikansnivå er markert med gråtoner. Den mørkeste gråtonen representerer $p < 0,01$; den lyseste $p < 0,05$; og ingen gråtone = ikke signifikant på 5 prosents nivå.

I tabell 7.1 kommer det fram at de fleste, med unntak av fødselsårsgrupper som kommer etter hverandre, har en gjennomsnittlig faktorskåre som er signifikant forskjellig fra de øvrige gruppene. I tabell 7.2 derimot, som viser signifikanssannsynlighetene langs faktor 2

(egenorientering–andreorientering), er det nesten ingen grupper som er signifikant forskjellig fra hverandre, selv på et 5 prosents nivå.

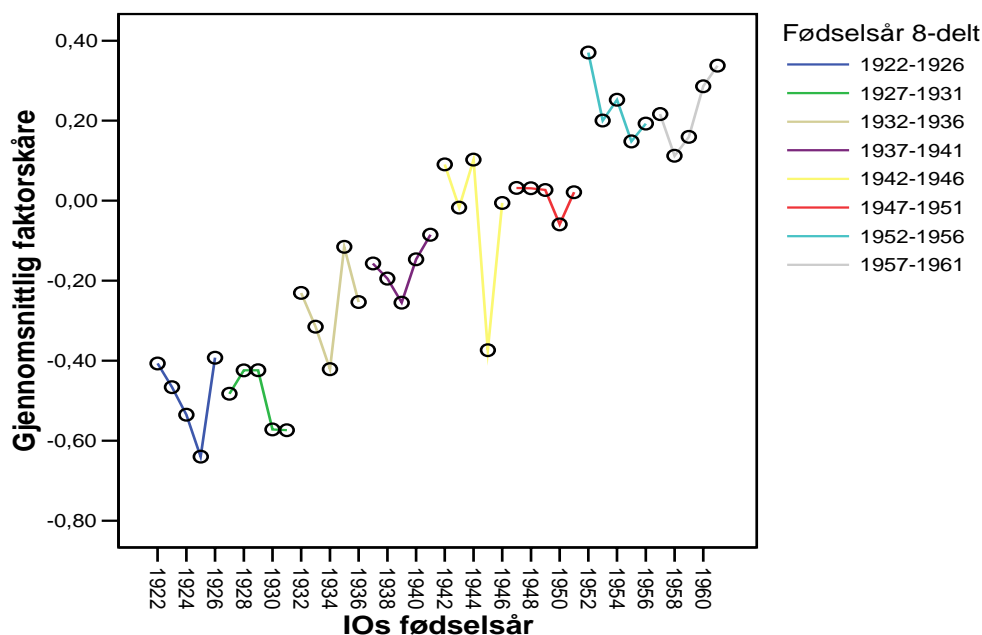
Først og fremst forteller resultatene fra figur 7.1, samt tabell 7.1 og 7.2, at det eksisterer klare verdiforskjeller mellom aldersgrupper i materialet. Dette er i tråd med både forventninger og det meste av forskningen på området (Hammarström, 1993; Hellevik, 1996; Inglehart, 1977; Rokeach, 1973; Schwartz, 2003). Videre viser resultatene at forskjellene hovedsaklig finnes langs dimensjonen konservering–åpenhet for endring, og at jo høyere alder en person i datamaterialet har, jo større er sannsynligheten for at personen tilhører den mest konserveringspositive delen av materialet. Det kan være verdt å minne om at resultatene er av relativ art. Hvor konserverende verdiorienteringen til de eldste faktisk er sier denne analysen ingenting om, kun at de er mer konserveringspositive enn de yngre gruppene i materialet. Forøvrig forekommer det noe variasjon også langs dimensjonen egenorientering–andreorientering, men kun enkelte av fødselsårsgruppene langs denne dimensjonen er signifikant forskjellige fra hverandre. Det kan være verdt å merke seg at de to mest andreorienterte gruppene, 1942-46 og 1947-51, grovt sett kan knyttes til 68’er generasjonen. Utover det er det vanskelig å se noen klare tendenser langs den vannrette dimensjonen.

De tydeligste aldersforskjellene befinner seg langs faktor 1 (konservering–åpenhet for endring). Dette stemmer godt med resultater fra andre studier, både i Norge (Hellevik, 1996: 32), og internasjonalt (Schwartz, 2003: 7.1.4). Tatt i betraktning de nevnte analysene til Hellevik og Schwartz er det forøvrig noe overraskende at det ikke finnes større forskjeller langs faktor 2 (egenorientering–andreorienteringsdimensjonen). Både Hellevik og Schwartz sine resultater viser at de eldste er mer andreorientert enn de yngste. Dette skyldes muligens at NorLAG-utvalget består av personer mellom 40 og 79, mens utvalgene i både Hellevik og Schwartz sine studier også inkluderer yngre aldersgrupper.

I figur 7.1 er flere av fødselsårsgruppene klynget sammen to og to. Dette kan tolkes som at verdiendringer skjer trinnvis i 10-årsintervaller. Nærmere analyser viser imidlertid at dette ikke er annet enn en tilfeldighet ved nettopp denne fødselsårsinndelingen. I figur 7.2 vises den gjennomsnittlige faktorskåren for samtlige fødselsår i utvalget. Selv om tendensen mot økende faktorskåre med senere fødselsår er tydelig viser figuren samtidig at gjennomsnittene varierer tildels kraftig fra kohort til kohort. Med andre ord, det som kunne tyde på en

trinnvis verdiendring i figur 7.1 var et utslag av tilfeldigheter ved akkurat denne fødselsårsinndelingen og dette utvalgets sammensetning. Ved en annen inndelingen enn 5-års intervaller ville avstanden mellom aldersgruppene i figur 7.1 vært annerledes. Dersom det var 2- eller 3-årsintervaller ville gruppene vært enda mer ujevne og springende enn hva som var tilfelle med 5-årsintervallene. Dersom det var 10-årsintervaller derimot, ville figuren hatt forholdsvis jevne avstander mellom aldersgruppene. Dette resultatet stemmer godt overens med flere verdistudier (Hammarström, 1993; Inglehart & Welzel, 2005) som rapporterer jevn utvikling i alderskurven, til tross for mye variasjon mellom enkeltkohorter. Raske og samtidig varige endringer i alderskurven ser generelt ut til å være en sjeldenhet.

Figur 7.2. Gjennomsnittlige faktorskårer på faktor 1 for samtlige kohorter, markert med 5-års grupper.

Aldersforskjeller på verdidomenenivå

Det er nå konstatert at det finnes temmelig klare verdiforskjeller mellom aldersgrupper i utvalget på dimensjonsnivå, hvilket må bety at både noen enkeltverdier og noen enkeltspørsmål viser aldersforskjeller. Ganske sikkert har også noen av disse enkeltverdiene og enkeltspørsmålene bidratt mer til aldersforskjeller enn andre. Det kan være interessant å få et mer presist bilde av hvilke verdier ulike aldersgrupper forholder seg ulikt til.

Verdiene i tabell 7.3 er indekser som består av to enkeltspørsmål hver, med unntak av universalisme som er satt sammen av tre spørsmål. Variablene for hver verdiindeks har blitt delt i tre tilnærmet like befolkningsrike deler (ca. 33 prosent av den totale befolkningen i hver tredjedel), slik at den siste tredjedelen består av de 33 prosentene i utvalget med høyest sumskåre for den enkelte verdiindeks. I tabell 7.3 er det oppgitt hvor stor andel innen hver aldersgruppe som befinner seg blant nettopp disse 33 prosentene med høyest sumskåre. Enkeltspørsmålene som bidrar til de respektive indeksene er i dette tilfellet de justerte variantene (sentrert rundt gjennomsnitt, se kapittel 6). Dette for å unngå at personer som i overdreven grad har brukt den øverste delen av svarskalaen skal bli overrepresentert i den positive tredjedelen.

Tabell 7.3. Prosentandel innen hver aldersgruppe som befinner seg innenfor den tredjedelen i utvalget som er mest positive til de respektive verdier. (De grå feltene markerer ytterpunktene)

Dimensjonsindekser:	Verdiindekser:	1922-1931 (N=604)	1932-1941 (N=867)	1942-1951 (N=1143)	1952-1961 (N=1181)	Differanse (ytter- punktene)
Egenorientering	Kontroll/makt	30	34	34	37	-7 **
	Prestasjon	30	30	33	38	-8 **
Andreorientering	Universalisme	33	32	35	32	3 (i.s.)
	Hjelpsomhet	28	29	36	36	-8 **
Åpenhet for endring	Hedonisme	21	29	37	40	-19 **
	Stimulering	26	33	33	38	-12 **
	Uavhengighet	30	31	33	37	-7 **
Konservering	Tradisjon	48	40	35	27	21 **
	Konformitet	52	40	33	28	24 **
	Trygghet	42	35	34	27	15 **

Signifikansnivå (konfidensintervall for prosentdifferanse): * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; (i.s.) = ikke signifikant på 5 prosent nivå.

Resultatene i tabell 7.3 viser at de tre verdiindeksene som utgjør konserveringsindeksen, *tradisjon* (21%), *konformitet* (24%) og *trygghet* (15%), har tre av de fire største differansen i prosentandel mellom aldersgruppene. De tre verdiindeksene som utgjør åpenhet for endringsindeksen, *hedonisme*, *stimulering* og *uavhengighet*, har ikke fullt så store differanser aldersgruppene i mellom. Likevel er *hedonisme* (19%) og *stimulering* (12%) verdiindeksene med tredje og femte største differanse, mens *uavhengighet* (9%) har den åttende største

differansen. Videre er det verdt å merke seg at det kun er ved *universalisme* at fordelingen ikke er monoton, slik at differansen høyeste/laveste prosentandel ikke går mellom yngste og eldste aldersgruppe. Når det gjelder verdiindeksene som utgjør dimensjonen *egenorientering–andreorientering* er mønsteret, som forventet ut i fra figur 7.1, mindre entydig. Det er likevel tydelig at de yngste har den høyeste prosentandelen innenfor egenorienteringsverdiene *kontroll/makt* og *prestasjon*. Dette er interessant ettersom aldersforskjeller langs denne dimensjonen ikke kom fram av figur 7.1. For andreorienteringsverdiene derimot, *universalisme* og *hjelpsomhet*, blir det hele noe uklart. De eldste har den klart laveste prosentandelen på *hjelpsomhet*, mens *universalisme* ikke kan sies å ha tydelige aldersforskjeller i det hele tatt. Faktisk ser det ut til at de yngste, med lav margin, både er mest egenorientert og andreorientert på samme tid. Dette skyldes at det finnes yttergrupper innen den yngste aldersgruppen som er relativt ekstreme hver sin vei. Det er m.a.o. snakk om forskjellige personer innenfor hver av de to gruppene, selv om de er i samme aldersgruppe.

Aldersforskjeller på enkeltspørsmålsnivå

Tabell 7.4 viser de ulike aldersgruppenes oppslutning rundt hvert enkelt ledd i spørreskjemaet. I likhet med tabell 7.3 oppgis prosentandelen som befinner seg på en side av et bestemt delingspunkt. I motsetning til tabell 7.3 er dette delingspunktet likt for samtlige ledd. Det vil si at tabellen gir et inntrykk av *nivået* for opplevd likhet for hvert enkelt utsagn. Tabellen viser forskjeller mellom aldersgruppene, samtidig som den også viser forskjeller i oppslutning utsagnene i mellom, hvor noen utsagn ser ut til å ha langt større gjenkjennelseeffekt enn andre. Delingspunktet som brukes i tabell 7.4 tilsvarer en gjennomsnittlig øvre tredjedel basert på samtlige 21 ledd. I forrige kapittel ble de 21 leddene endret fra en 1-6 skala til å bli sentrert rundt gjennomsnittsvaret til hver enkelt respondent. Dvs. at for den enkelte respondent er 0 alltid lik respondentens gjennomsnittsvar. Skalaens ytterpunkter derimot varierer fra respondent til respondent og fra ledd til ledd. Etter å ha funnet den gjennomsnittlige maksimumsverdien (3,05) og den gjennomsnittlige minimumsverdien (-3,65) til samtlige 21 ledd, ble denne differansen delt i tre like deler. Den høyeste tredjedelen ble dermed 0,82 til 3,05. Prosentene som er oppgitt i tabell 9 er dermed prosentandelen innen hver enkelt kohort som har en skåre på 0,82 eller høyere på de enkelte leddene.

Tabell 7.4. Prosentandel innenfor hver aldersgruppe som oppgir «høy» grad av likhet for de respektive utsagnene.

		1922- 1931 (N=604)	1932- 1941 (N=867)	1942- 1951 (N=1143)	1952- 1961 (N=1181)	Dif- feranse (ytter- punktene)	Total (N=3795)
Kontroll/ makt	å ha mange penger og dyre ting	1	2	1	1	1 (i.s.)	1
	å ta ledelsen og fortelle andre hva de skal gjøre	5	6	6	7	-2 (i.s.)	6
Prestasjon	å vise andre hva man kan og evner	3	3	4	5	-2 (i.s.)	4
	ha suksess	6	4	4	6	2 (i.s.)	5
Hedonisme	å kunne nyte livet og «skjemme seg selv bort»	10	15	21	21	-11 **	18
	å ha det moro	30	32	34	35	-5 *	33
Stimulering	å gjøre mange nye og forskjellige ting	8	11	10	12	-4 **	11
	å leve et spennende liv og ta risiko	2	4	4	6	-4 **	4
Uavhengig- het	å tenke ut nye ideer og gjøre ting på sin egen måte	20	22	22	26	-6 **	23
	å bestemme selv hvordan en skal leve sitt liv	39	39	41	43	-4 (i.s.)	41
Universal- isme	å lytte til og forstå mennesker som er forskjellig fra seg selv	22	23	28	28	-6 **	26
	å ta vare på miljøet	38	33	34	31	7 **	33
	å beskytte de svake og behandle alle rettferdig	49	46	46	43	5 *	45
Hjelpsom- het	å hjelpe og vise omsorg for andre mennesker	38	36	42	41	-6 *	40
	å være lojal og ta vare på sine venner	44	49	52	52	-8 **	50
Tradisjon	å følge den skikk og bruk en har blitt lært opp til	60	48	45	36	24 **	45
	å være beskjeden og ikke peke seg ut	33	26	25	20	13 **	25
Konfor- mitet	at folk gjør som de blir fortalt og følger reglene	29	22	17	17	12 **	20
	å alltid oppføre seg skikkelig og ordentlig	50	40	34	27	23 **	36
Trygghet	å leve i trygge og sikre omgivelser	50	48	50	45	5 *	48
	at det er ordentlig og rent omkring seg	61	52	49	41	20 **	49

Signifikansnivå (konfidensintervall for prosentdifferanse): *p<0,05; **p<0,01; (i.s.) = ikke signifikant på 5 prosents nivå.

Tabellen viser, som forventet ut i fra tabell 7.3, at utsagnene som tilhører tradisjon, konformitet og trygghet stort sett har den største aldersforskjellen. Trygghetsleddet «å leve i trygge og sikre omgivelser» er et unntak da dette utsagnet skårer høyt i samtlige aldersgrupper. Videre ser det ut til at befolkningen generelt verdsetter konserverende og andreorienterte verdier i større grad enn endringspositive og egenorienterte verdier. Det er imidlertid viktig å minne om at sammenligning av de ulike utsagnenes resultater er av begrenset vitenskaplig verdi. Det kan f.eks. ikke uten videre konkluderes med at nordmenn er langt mer opptatt av hjelpsomhet enn kontroll/makt selv om utsagnet «å være lojal og ta vare på sine venner» skårer svært høyt mens «å ha mange penger og dyre ting» skårer svært lavt. De 21 forskjellige utsagnene har alle mer eller mindre positivt ladede ordlyder, og kan ikke regnes for å ha noen innebygd nøytral standard. Til tross for dette bidrar en sammenligning av utsagnenes generelle oppslutning til et mer presist helhetsbilde. Når fokuset er på sammenligning av aldersgrupper, kan det lett skapes et inntrykk av at de eldste er konservative mens de yngste er alt annet enn nettopp det. Tabell 7.4 gir en viss indikasjon på at det ikke er riktig. Svært mange i den yngste aldersgruppen oppgir «høy» grad av likhet overfor de konserverende utsagnene, om enn ikke like stor andel som i den eldste gruppen. Utsagnene som tilhører *kontroll/makt*, *prestasjon* og *stimulering* har gjennomgående lav tilslutning hos samtlige aldersgrupper. Andreorienteringsverdiene *hjelpsomhet* og *universalisme* viser liten aldersforskjell, men har gjennomgående høy oppslutning i samtlige aldersgrupper. Dette mønsteret stemmer godt overens med resultater fra Norsk Monitor (Barstad & Hellevik, 2004: 32-33).

En ulempe ved å ha samme delingspunkt for samtlige ledd kan være at eventuelle aldersforskjeller vil ha problemer med å komme til syne ved de leddene hvor kun en liten andel skårer over delingspunktet. Når kun noen få prosent skårer over grensen for den mest positive tredjedelen betyr det at storparten av aldersgruppenes prosentandeler fordeles mellom den laveste tredjedelen og midtgruppen. I disse to gruppene kan det tenkes at noen aldersgrupper har svært ulike prosentandeler. Dette vil i så fall *ikke* komme fram av tabellen.

Analysene på de tre ulike nivåene (dimensjons-, verdidomene- og enkeltspørsmålsnivå) gir de samme overordnede svarene: det *er* verdiforskjeller mellom aldersgrupper i utvalget, og de forekommer hovedsaklig langs den ene av to hoveddimensjoner, nemlig langs *konservering-åpenhet for endring* dimensjonen. Flere andre studier viser resultater som kan tolkes i samme retning (Hammarström, 1993; Hellevik, 1996; Inglehart & Welzel, 2005). De

konserverende verdiene *tradisjon* og *konformitet* har gjennomgående spesielt store forskjeller mellom den eldste og den yngste aldersgruppen. Dette ser ut til å skyldes en særlig sterk oppslutning om disse verdiene i den eldste aldersgruppen mer enn lav oppslutning blant de yngste – som skårer høyt på konserverende verdier sammenlignet med mange andre verdier. Generelt ser de konserverende og de andreorienterte verdiene til å være de mest populære. Variasjon langs den andre dimensjonen, *egenorientering*–*andreorientering*, ser ut til å ha relativt lite med alder å gjøre.

7.2 Hvor store er verdiforskjellene mellom aldersgrupper?

Forskningsspørsmål 3: *Hvor sterk er sammenhengen mellom verdier og alder sammenlignet med sammenhengen mellom verdier og henholdsvis kjønn, utdanningsnivå, bosted og inntekt?*

I forrige kapittel ble det påvist verdiforskjeller mellom aldersgrupper i materialet. Disse analysene fortalte imidlertid lite om hvor store disse forskjellene var. Det var tydelig at fødselsårsvariabelen påvirket en del verdier i en spesiell retning, men hvor store utslag dette egentlig representerer er vanskeligere å vurdere. Et skritt på veien vil likevel være å sammenligne effekten av alder med andre bakgrunnsvariabler. Hensikten med analysene i dette kapittelet er altså å skape et grunnlag for sammenligning av verdiforskjellers størrelse innefor ulike sosiale grupper.

I tabell 7.5 og 7.6 sammenlignes styrkeforholdet til alder med fire andre uavhengige variabler. Dette gjøres ved å sammenligne variablenes standardiserte betakoeffisienter fra to regresjonsanalyser, henholdsvis en for hver faktor. De fire andre uavhengige variablene, som jeg mener det er grunn til å forvente har et visst utslag på verdiorientering, er kjønn, utdanning, samlet inntekt og boligtetthet. Disse variablene er ikke uavhengige av hverandre. F.eks. er trolig utdanningsnivå, kjønn og inntekt korrelert med hverandre, men det vil jeg komme tilbake til senere. I første omgang er det de direkte effektene som skal sammenlignes. Jeg vil gi en kort beskrivelse av variablene og nevne kort hvorfor jeg inkluderer dem i analysen.

Kjønn: Kjønnssrollemønsteret har endret seg betraktelig de siste 50 årene i retning av mer likestilte roller. En viss grad av verdiforskjell mellom menn og kvinner er det likevel rimelig

å forvente, og kanskje særlig fra den eldste halvdel av befolkningen. Det virker som en ganske vanlig forestilling at kvinner, spesielt gjennom morsrollen, er mer omsorgsorientert enn menn. Menn oppfattes typisk som mer konkurranseorientert enn kvinner. Dette inntrykket bekreftes også gjennom en rekke verdistudier (Hammarström, 1993: 84, 126; Prince-Gibson & Schwartz, 1998; Rokeach, 1973: 57-58; Ryckman & Houston, 2003)

Variabelen er kodet med menn som verdien 0, og kvinner som verdien 1.

Utdanningsnivå: Utdanning er en komplisert variabel i og med at det ikke er tilfeldig hvem som tar høyere utdanning og ikke. Det er altså ikke bare selve utdanningen som gjør utdanning til en viktig variabel. Utdanning forteller også en hel del om sosial klasse. Videre har utdanning og vitenskap tradisjonelt vært en motvekt til den konservative kirken, og stått for noe progressivt og endringsorientert. Flere verdistudier har vist sammenheng mellom utdanningsnivå og verdiorientering (Hammarström, 1993: 89, 100; Hellevik, 1996: 32; Rokeach, 1973: 59-66).

Variabelen som er brukt i regresjonen nedenfor er en femdelt utdanningsvariabel med 8-10 års utdanning som laveste verdi (0), og 18 års utdanning eller mer som høyeste verdi (4).

Samlet inntekt: Høy inntekt forbindes gjerne med suksess og makt, noe som skulle tilsi høy oppslutning rundt *prestasjon* og *kontroll/makt*. Det kan forøvrig tenkes at de med høy inntekt har skaffet seg høy inntekt ved at de i utgangspunktet hadde konkurranseorienterte eller egenorienterte verdier, og at det ikke er inntekten i seg selv som skaper verdiorienteringen. Videre er god økonomi en kilde til frihet og økte muligheter, noe som gjør at god økonomi skaper grobunn for selvrealisering så vel som hedonistisk atferd. Dette støttes av ulike forskningsresultater (Barstad & Hellevik, 2004: 39; Hellevik, 2002a: 7; Schwartz, 2006: 32).

Variabelen oppgir respondentens samlede inntekt foregående år. Datasettet har dessverre ikke informasjon om husholdningens inntekt. Det er derfor en mulighet for at variabelen ikke er et godt mål for den enkeltes økonomi i absolutt alle tilfeller. Trolig finnes det enkelte respondenter som selv har lav inntekt men som har en ektefelle med langt høyere inntekt. Variabelen er delt inn i 7 grupper (0-6), med 100.000 eller mindre som laveste verdi, 700.000 eller mer som høyeste verdi, og en verdi for de som er innenfor hver 100.000-bolk i mellom de to ytterpunktene.

Boligtetthet: Boligtetthet er her tenkt som et urbaniseringsmål. Et urbant liv forbindes gjerne med noe utforskende og selvrealiserende, mens livet på bygda er tradisjonelt og gir mindre rom for individualitet og annerledeshet (Hammarström, 1993: 99; Hellevik, 2002a: 7).

Målet er utviklet av SSB (Statistisk sentralbyrå) og måler andel bosatt i tettbygd strøk i kommunen som helhet. Det er m.a.o. et mål for boligtettheten i respondentens kommune.

Fødselsår: Fødselsårsvariabelen representerer det som er hovedfokus for oppgaven, nemlig forskjeller mellom aldersgrupper. På bakgrunn av funnene i forrige kapittel, hvor variabelen viste seg å være jevnt stigende gjennom hele aldersspennet, har jeg valgt å bruke en firedelt fødselsårsvariabel (0-3) med de samme tiårsintervallene som brukes i de fleste øvrige analysene i oppgaven.

Tabell 7.5. Regresjon med faktor 1 (Konservering–åpenhet for endring) som avhengig variabel:

	Bivariate enkeltmodeller		Multivariat modell	
	Beta (Standardisert koeffisient) (bivariat)	Signifikanssannsynlighet (bivariat)	Beta (Standardisert koeffisient)	Signifikanssannsynlighet
Fødselsår	,247	,000	,187	,000
Kjønn	-,075	,000	-,049	,003
Utdanningsnivå	,317	,000	,234	,000
Samlet inntekt	,263	,000	,081	,000
Boligtetthet	,103	,000	,036	,024

R² (multivariat modell) = 0,149

I den multivariate modellen i tabell 7.5 skiller to variabler seg ut fra de øvrige, nemlig *utdanningsnivå* og *fødselsår*. Disse to variablene har en tydelig høyere betakoeffisient enn de tre andre variablene. Forøvrig har variabelen *samlet inntekt* den nest høyeste betaverdien (,263) i den bivariate modellen, men mye av denne effekten forsvinner når de øvrige variablene trekkes inn i den multivariate modellen. Dette skyldes trolig at mye av den bivariate effekten til *samlet inntekt* egentlig er en spuriøs effekt av *kjønn* og *utdanningsnivå*. Også betaverdiene til *fødselsår* og *utdanningsnivå* svekkes en del i den multivariate modellen, men de står fortsatt igjen som variablene med klart sterkest effekt på faktorskårene langs denne dimensjonen.

Resultatet forteller at sammenlignet med de mest relevante bakgrunnsvariablene, har fødselsår (evt. alder) forholdsvis sterk innflytelse på den type verdiorientering som faktor 1 (konservering–åpenhet for endring) representerer. Jo senere fødselsår, jo større er sannsynligheten for at man skårer høyt på faktor 1. Høy utdanning er imidlertid den tydeligste indikasjonen på et verdimønster orientert mot *åpenhet for endring*. Dersom man har høy utdanning og tilhører den yngre delen av utvalget, er sannsynligheten ganske stor for at man tilhører den delen av befolkningen som er mest åpne for endring. Har man i tillegg høy inntekt, bor i en urban kommune og er mann øker sannsynligheten ytterligere.

Tabell 7.6. Regresjon med faktor 2 (egenorientering–andreorientering) som avhengig variabel:

	Bivariate enkeltmodeller		Mulitvariabel modell	
	Beta (Standardisert koeffisient) (bivariat)	Signifikans-sannsynlighet (bivariat)	Beta (Standardisert koeffisient)	Signifikans-sannsynlighet
Fødselsår	,049	,003	,079	,000
Utdanningsnivå	-,050	,002	,029	,108
Samlet inntekt	-,199	,000	-,174	,000
Boligtetthet	-,030	,065	-,001	,929
Kjønn	,259	,000	,200	,000

R² = 0,089 (mulitvariabel modell)

Som tabell 7.6 viser, er mønsteret ganske annerledes for faktor 2 enn hva tilfellet var for faktor 1 (i tabell 7.5). *En* variabel skiller seg spesielt ut i form av tydelig høyere betakoeffisient enn de øvrige i begge modellene, nemlig *kjønn*. *Samlet inntekt* har også en betydelig effekt, selv når det kontrolleres for de øvrige variablene, men den er likevel noe svakere enn kjønnseffekten. Videre er også *fødselsår* signifikant i den multivariate modellen. *Fødselsår* sin betaverdi øker noe når det kontrolleres for andre variabler (fra 0,049 til 0,079). Det viser at *fødselsår* har indirekte effekter via enkelte andre variabler med motsatt fortegn av den direkte effekten, noe jeg kommer tilbake til i kapittel 7.4. Til tross for en klart signifikant betakoeffisient har *fødselsår* en klart svakere effekt på faktor 2 enn på faktor 1. Det bør også nevnes at R² er forholdsvis beskjeden, spesielt for faktor 2-regresjonen. Dette betyr at det er mye variasjon i faktorskårer som ikke kan forklares gjennom de inkluderte variablene.

I forrige kapittel gav analysene noe uklare svar om aldersgruppenes forskjeller langs faktor 2 (egenorientering–andreorientering). I tabell 7.6 ser vi imidlertid at sammenhengen mellom fødselsår og faktor 2 er svak, men signifikant på et 1 prosents nivå. Resultatene viser at de yngre er noe mer andreorienterte i gjennomsnitt enn de eldre. Egenorientering–andreorienteringsdimensjonen ser forøvrig ut til å være en dimensjon som i første rekke påvirkes av kjønn og inntekt, hvor kvinner og lavtlønnede framstår som de klart mest andreorienterte.

I forrige kapittel ble det konkludert med at det fantes verdiforskjeller mellom aldersgrupper i materialet. De to analysene ovenfor viser at innenfor de totale verdiforskjellene i materialet utgjør forskjeller mellom aldersgrupper en betydelig størrelse sammenlignet med andre aktuelle bakgrunnsvariabler. Systematiske forskjeller innenfor fødselsårsvariabelen utgjør en temmelig stor del av variasjonen langs faktor 1 (konservering–åpenhet for endring). Forskjellene mellom aldersgrupper er imidlertid ikke like kraftige som forskjellene mellom ulike utdanningsnivåer. Langs den andre faktoren, dimensjonen for egenorientering–andreorientering, er forskjellene innenfor fødselsårsvariabelen små sammenlignet med enkelte andre variabler. Her dominerer forskjellene mellom kjønn samt forskjeller mellom inntektsgrupper. Grovt sett er de systematiske ulikhetene langs faktor 1 preget av aldersgrupper og utdanningsnivåer, mens faktor 2 preges av forskjeller mellom kjønn og inntektsgrupper.

7.3 Samspillseffekter

Forskningsspørsmål 4: *Har aldersvariabelen ulik effekt på verdier innenfor ulike sosiale grupper?*

Analysene i de to foregående kapitlene viser at 1) verdiforskjellene mellom aldersgrupper i materialet hovedsaklig kommer fram langs dimensjonen konservering–åpenhet for endring, og 2) at disse forskjellene er betydelige sammenlignet med verdiforskjeller mellom andre relevante sosiale markører. Men det er ikke nødvendigvis slik at de påviste forskjellene mellom aldersgrupper er et resultat av forskjeller som eksisterer jevnt over i hele materialet innenfor samtlige sosiale grupper. F.eks. kan det tenkes at økt fokus på likestilling den senere halvdel av forrige århundre har ført til at forskjellene mellom aldersgrupper er større blant kvinner enn blant menn. Det kan f.eks. også være slik at forskjellene mellom

aldersgrupper er større blant de med lav inntekt enn blant de med høy inntekt som følge av svekket engasjement i arbeiderbevegelsen.

For å undersøke dette har jeg gjort en rekke bivariate regresjonsanalyser med både faktor 1 og faktor 2 som avhengige variabler og hele tiden fødselsår som uavhengig variabel.

Variasjonen i de ulike regresjonsanalysene består i å endre seleksjonsvariabelen. I første rad i tabell 1 er det kun mennene i materialet som er inkludert i analysen, i andre rad kun kvinner, i tredje rad kun de som har grunnskole eller tilsvarende som høyeste utdanning osv. På denne måten kan den gjennomsnittlige helningsvinkelen for fødselsårsvariabelen innenfor de ulike sosiale gruppene sammenlignes.

Tabell 7.7. Undersøkelse av samspill: Bivariate regresjonsanalyser på faktor 1 (konservering–åpenhet for endring) med fødselsår som uavhengig variabel med varierende seleksjonsgrupper.

	Konstant	Beta (fødselsår)	Signifikans-sannsynlighet
Menn	-,334	,211	*
Kvinner	-,626	,270	*
Grunnskole utd.	-,694	,203	
Videregående utd.	-,547	,197	
Høyskole/universitet	,019	,207	
Samlet inntekt: 0 – 199.999	-,645	,211	
Samlet inntekt: 200.000 – 349.999	-,368	,168	
Samlet inntekt: 350.000 +	-,032	,147	
Distrikt	-,555	,211	
Småby	-,537	,241	
By / storby	-,377	,273	
Totalt (hele utvalget)	-,470	,235	

* Koeffisienten 0,211 er signifikant forskjellig fra 0,270 på et 5 prosents nivå.

Resultatene gjengitt i tabell 7.7 viser at betaverdiene for fødselsår har kun moderate variasjoner og samtlige verdier befinner seg mellom 0,147 og 0,273. Ved en undersøkelse om de ulike koeffisientene er signifikant forskjellig fra hverandre (innenfor samme seleksjonsvariabel), viste det seg at kun to av koeffisientene var signifikant forskjellig fra hverandre, henholdsvis menn og kvinner på et 5 prosents nivå¹³. Dette betyr at forskjellene

¹³ Signifikanstesten ble regnet for hånd etter den generelle prosedyren for sammenligning av to uavhengige størrelser (Skog, 1998).

mellom aldersgrupper i faktorskåre langs faktor 1 er noe større blant kvinner enn blant menn.

Tabell 7.8. Undersøkelse av samspill: Bivariate regresjonsanalyser på faktor 2 (egenorientering–andreorientering) med fødselsår som uavhengig variabel med varierende seleksjonsgrupper.

	Konstant	Beta (fødselsår)	Signifikans-sannsynlighet
Menn	-,331	,027	
Kvinner	,180	,030	
Grunnskole utd.	-,016	,073	
Videregående utd.	-,157	,063	
Høyskole/universitet	-,073	,027	
Samlet inntekt: 0 – 199.999	-,008	,127	**
Samlet inntekt: 200.000 – 349.999	-,197	,122	**
Samlet inntekt: 350.000 +	-,339	,000	**
Distrikt	-,073	,043	
Småby	-,148	,108	
By / storby	-,107	,027	
Totalt (hele utvalget)	-,098	,046	

** Både 0,127 og 0,122 er signifikant forskjellig fra 0,000 på 1 prosents nivå.

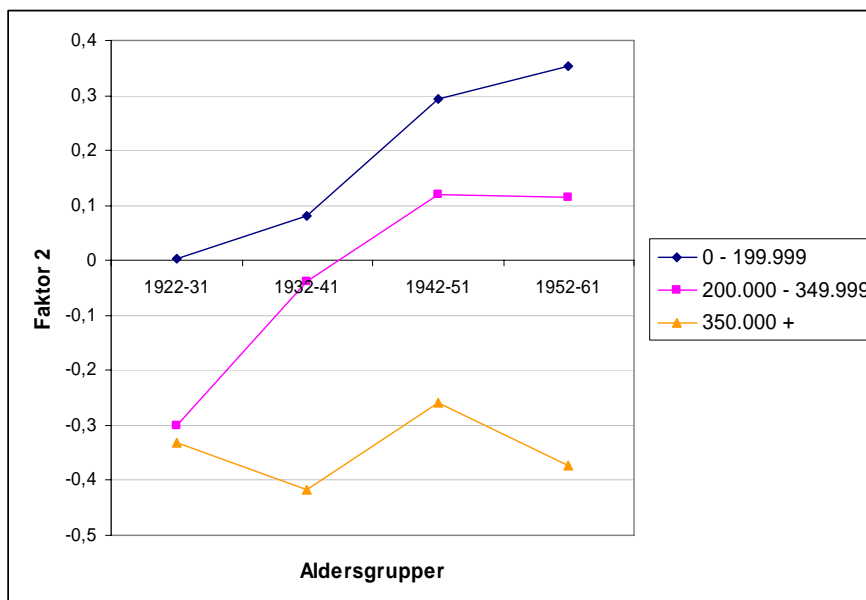
Som tabell 7.8 viser er det ikke mange signifikante forskjeller langs faktor 2 heller. Den største differansen i betaverdier er mellom 0 og 0,127; hvilket er 0,001 større enn den største differansen fra tabell 7.7, noe som tilsier at størrelsen på forskjellene mellom aldersgrupper kan variere noe på tvers av sosiale grupper, men omfanget av variasjon er omtrent den samme langs begge dimensjonene. Likevel finnes det innenfor variabelen *samlet inntekt* noen grad av samspill. Forskjeller mellom aldersgrupper blant de med samlet inntekt på over 350.000 i året er så og si ikke-eksisterende, mens det er en tendens innenfor de to øvrige inntektsgruppene i form av at de yngste skårer høyere på faktor 2 enn de eldste.

Det mest interessante ved disse resultatene er at de gir gode indikasjoner på at størrelsen på verdiforskjellene mellom aldersgrupper er temmelig konstante, uavhengig av ulike sosiale sammensetninger. Dette gjelder både langs *konservering–åpenhet for endring* og *andreorientering–egenorientering*. Et tilfelle av samspill ble imidlertid oppdaget innenfor hver av de to dimensjonene, henholdsvis innenfor variablene *kjønn* og *samlet inntekt*. Det viste seg at kvinner har en noe brattere fødselsårskurve langs dimensjonen *åpenhet for*

endring–konservering enn menn. Årsaken til disse ulikhetene kan det kun spekuleres i, men det er nærliggende å tenke at kvinnefrigjøring har skapt større verdiforskjeller mellom aldersgrupper innenfor den kvinnelige delen av befolkningen enn hos den mannlige delen.

Når det gjelder ulikhetene innenfor inntektsvariabelen er det slik at de to gruppene med lønn under 350.000 i året har en brattere fødselsårskurve langs dimensjonen *andreorientering–egenorientering* enn de med samlet inntekt over 350.000. Dette har jeg valgt å illustrere i en egen figur (figur 7).

Figur 7.3. Gjennomsnittlig faktorskåre langs faktor 2 (egenorientering–andreorientering) for tre ulike inntektsgrupper.

Figur 7.3 viser at kurven for de med inntekt over 350.000 ikke er fullstendig flat, som man kunne få inntrykk av gjennom tabell 7.8. Kurven går litt opp og ned, men i motsetning til de to andre inntektsgruppene er det ingen tendens mot at de yngste er mer andreorientert enn de eldste. Videre kommer det fram av figuren at i den eldste gruppen (1922-31) er det et gap mellom lavinntektsgruppen og de to andre gruppene. I den yngste gruppen (1952-61) derimot ligger inntektsgruppene noe mer spredd, men her det i større grad gruppen med høyest inntekt som skiller seg fra de to andre.

Tilfellet av samspill mellom inntektsgrupper er noe vanskeligere å forklare enn tilfellet med menn og kvinner. Dette fordi det er sannsynlig at inntektsendringer som skyldes nedtrapping og pensjonering fra yrkeslivet gjør samspillet kunstig stort. Mange av de eldste i gruppen med lavere inntekt enn 350.000 er pensjonister, hvilket tilsier at de trolig har gått ned i lønn

på sine eldre dager, men de kan likevel være velstående p.g.a. oppsparte midler og fravær av gjeld, og ikke minst tilhøre mer velstående sosiale lag enn inntekten skulle tilsi. Dette betyr at gruppen med lavere inntekt enn 350.000 består av en god del eldre som kanskje egentlig heller burde tilhørt den velstående gruppen. Når det gjelder gruppen med inntekt over 350.000 er den ganske vanskelig å tolke ettersom det er vanskelig å betrakte den som en gruppe med klare sosiale fellestrekk. Det er med andre ord stor forskjell på å ha inntekt på 350.000 og på å ha millioninntekt.

7.4 Sosial sammensetning

Forskningsspørsmål 5: *Hvor mye av verdiforskjellene mellom aldersgrupper skyldes indirekte effekter via mellomliggende demografiske variabler?*

I kapittel 7.2 ble styrkeforholdet, mellom fødselsår og de øvrige bakgrunnsvariablene undersøkt. Fødselsår viste seg å ha tydelig effekt, spesielt på faktor 1, men analysene tydet også på at fødselsår er korrelert med noen av de andre bakgrunnsvariablene. I dette kapitlet skal det undersøkes hvor stor del av fødselsårseffekten som egentlig skyldes at sosiale sammensetninger er ulike for ulike aldersgrupper.

Det første som bør undersøkes er hvor sterkt fødselsår korrelerer med de øvrige bakgrunnsvariablene (se tabell 7.9).

Tabell 7.9. Korrelasjoner mellom fødselsår og øvrige bakgrunnsvariabler (Pearson's r):

	Fødselsår
Utdanningsnivå	,232
Samlet inntekt	,322
Boligtetthet	-,004
Kjønn	,012

Fødselsår korrelerer sterkt med *utdanningsnivå* og *samlet inntekt*, mens korrelasjonen med *boligtetthet* og *kjønn* er ubetydelig – og heller ikke signifikant. Det betyr at det er gode muligheter for at aldersforskjeller i utdanningsnivå og inntekt kan forklare deler av de verdiforskjellene som er vist i tidligere analyser.

For å kunne undersøke hvorvidt fødselsår/alderseffekten kan være påvirket av andre variabler er det viktig å være bevisst variablenes kausalorden. F.eks. kan utdanningsnivå umulig påvirke hvilket år man er født og kun til en viss grad levealder, men utdanning har trolig sterk påvirkning på variabelen på økonomi og inntekt.

For å få et bedre innblikk i hvordan de ulike variablenes effekt påvirkes av hverandre er det gjort regresjoner hvor det kontrolleres for en og en variabel etter deres antatte kausalorden (tabell 7.10 og 7.12). Først i kausalkjeden er kjønn. Dette betyr ikke at kjønn påvirker hvilket år man er født i, men til viss grad er levealder avhengig av kjønn gjennom at kvinner har en gjennomsnittlig høyere levealder enn menn. De eldste kohortene i utvalget har en overvekt av kvinner¹⁴, noe som gjenspeiler den faktiske befolkningsfordelingen.

Korrelasjonsanalysen (tabell 7.9) ovenfor viser at fødselsår og boligtetthet er så og si ukorrelerte, men fødselsår/alder kommer før i tid og vil teoretisk kunne ha påvirket hvor man enten er født og oppvokst eller velger å bosette seg. Videre blir kausalrekkefølgen noe mer utydelig. Kjønn og fødselsår/alder har utvilsomt påvirkning på det gjennomsnittlige utdanningsnivået, men hvorvidt stedet man bor påvirker utdanningsnivå eller om det er utdanningsnivået som påvirker bosted er ganske åpent. Boligtetthet plasseres i denne kausalrekken foran utdanningsnivå fordi en bolig, eller et hjemsted, forekommer før i tid enn en utdanning. Det er naturligvis ikke så uvanlig å flytte på seg etter man er ferdig utdannet, så påvirkningen kan i dette tilfellet være forholdsvis sterk begge veier. Den samme betenkeligheten gjelder også for boligtetthet kontra samlet inntekt, ved at geografi har betydning for inntekt samtidig som inntekt har betydning for hvor man ønsker å bosette seg. Dette er imidlertid ikke så viktig ettersom det er de øvrige variablenes forhold til fødselsår/alder som er hovedfokus for analysen. Videre er det rimelig å plassere utdanningsnivå foran samlet inntekt i kausalkjeden. Foreldrenes husholdningsinntekt kan ha påvirket utdanningsnivået, men i dette tilfellet dreier det seg om samlet inntekt for personer over 40 år hvor nesten samtlige har gjort seg ferdig med all utdanning. Det er heller ingen selvfølge at *verdier* befinner seg til slutt i kausalkjeden. Verdier kan godt ha påvirket både utdanningsnivå, bosted og inntekt.

¹⁴ En klar overvekt av kvinner forekommer kun i de aller eldste kohortene i materialet. Dette kommer ikke til syne i tiårsintervallene som brukes i disse analysene. Faktisk er kvinneandelen størst i den yngste tiårsgruppen.

Det er forøvrig viktig å huske på at kausalmodellene som er gjenstand for analyse i dette kapittelet er grove forenklinger av virkeligheten. Delvis fordi, som allerede er nevnt, noen variabler påvirker hverandre gjensidig, og delvis fordi langt flere variabler enn de som er inkludert i analysen påvirker folks verdier i virkeligheten.

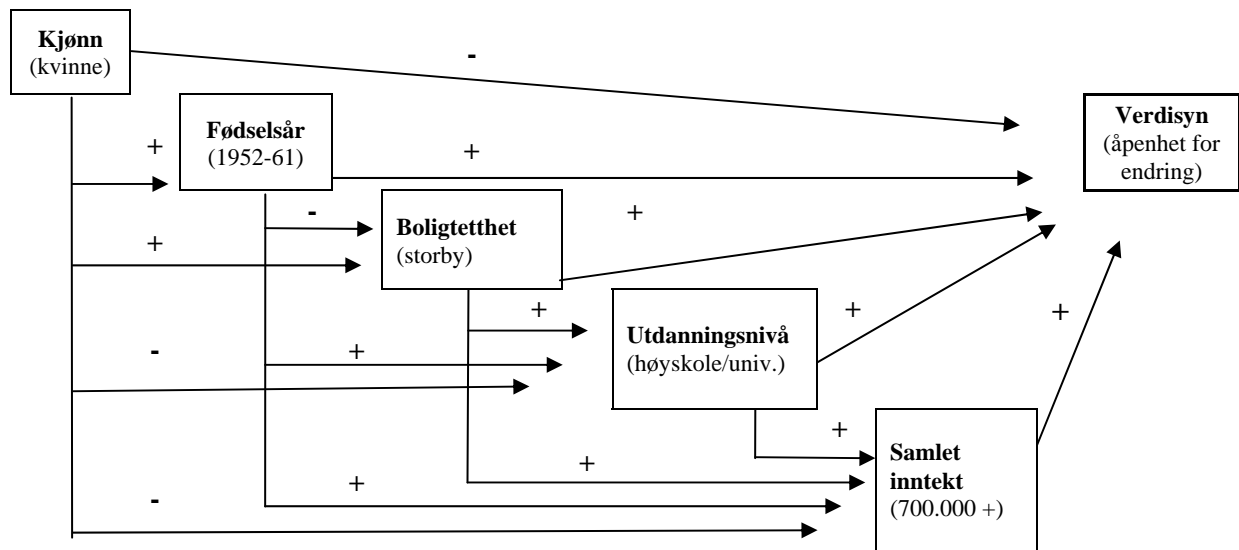
Tabell 7.10. B-verdier for bivariate og kontrollerte sammenhenger langs faktor 1 (konservering–åpenhet for endring) etter antatt kausalorden (fra venstre mot høyre)

Antatt kausalorden:	Kjønn (0-1)	Fødselsår (0-3)	Boligtetthet (0-9)	Utdanningsnivå (0-4)	Samlet inntekt (0-6)
Bivariate sammenhenger:	-,150	,235	,034	,267	,211
Kontrollerte sammenhenger:	-,188	,242			
	-,195	,246	,039		
	-,149	,197	,016	,221	
	-,098	,178	,012	,197	,065

I motsetning til regresjonsanalysene i kapittel 7.2 er b-verdiene som oppgis i disse tabellene (tabell 7.10 og 7.12) ikke standardiserte. Det betyr at de ulike variablenes direkte effekt ikke kan sammenlignes med hverandre uten videre, men det er heller ikke vesentlig i dette tilfellet. Her er det endring i den enkelte variabel (særlig fødselsår) når det kontrolleres for nye variabler som er viktig.

Tabell 7.10 viser at b-verdien til fødselsår øker svakt når det kontrolleres for kjønn. Dette illustreres også gjennom figur 7.4 nedenfor. Ettersom kjønn påvirker fødselsår positivt (menn = 0 og kvinner = 1, og det er høyest kvinneandel i den yngste gruppen) og samtidig påvirker verdisyn (faktor 1) negativt, fungerer kjønn i dette tilfellet som en supressorvariabel. Det vil si at kjønnsvariabelen skjuler eller undertrykker en liten del av sammenhengen mellom fødselsår og verdisyn i den bivariate analysen. Noe av det samme skjer når boligtetthet trekkes inn i analysen, både kjønn og fødselsår stiger ytterligere. Det er først når det kontrolleres for utdanningsnivå at betaverdien til fødselsår synker (med 0,049). Den synker også ytterligere når samlet inntekt inkluderes i modellen (med 0,019).

Figur 7.4. Kausalmodell med direkte effekter mellom samtlige variabler, på bakgrunn av tabell 7.10. Variablenes høyeste verdi står i parentes.

For å tydeliggjøre fortolkningen av disse resultatene kan det lages en ny tabell som inneholder en fortolkingsoversikt over de ulike effektene beregnet ut i fra tabell 7.10 (Hellevik, 1999: 294). Ved hjelp av de bivariate sammenhengene, de samlede kausaleffektene og de direkte effektene fra tabell 7.10 kan indirekte og spuriøse effekter beregnes (tabell 7.11).

Tabell 7.11. Kausalfortolkning av tabell 7.10 (faktor 1).

Antatt kausalorden:	Kjønn	Fødselsår	Boligtetthet	Utdanningsnivå	Samlet inntekt
Bivariate sammenhenger (BS)	-,150	,235	,034	,267	,211
Samlet kausaleffekt (SK)	-,150	,242	,039	,221	,065
Direkte effekt (DE)	-,098	,178	,012	,197	,065
Indirekte effekt (SK-DE)	-,052	,064	,027	,024	0
Spuriøs effekt (BS-SK)	0	-,007	-,005	,046	,146

Av fødselsårs samlede kausaleffekt på 0,242 er 0,064 av den indirekte (tabell 7.11). Dvs. at omtrent en fjerdedel av *fødselsår* sin samlede effekt på faktor 1 (åpenhet for endring–konservering) skyldes mellomliggende variabler, i dette tilfellet *utdanningsnivå* og *samlet inntekt*. Som tidligere omtalt bidrar kjønn med en slags omvendt spuriøs effekt (-,007) ved at en liten del av effekten til fødselsår blir tilslørt ved at kjønn påvirker både fødselsår og faktorskåren, men i ulik retning. Videre kommer det fram at deler av utdanningseffekten er

spuriøs (ca. 1/6-del), ved at henholdsvis *kjønn*, *fødselsår* og *boligtetthet* påvirker både *utdanningsnivå* og faktorskåren. Det samme skjer med *samlet inntekt* hvor også *utdanningsnivå* bidrar til den spuriøse effekten som her tilsvarer nesten så mye som 3/4-deler av *samlet inntekt* sin bivariate effekt.

Tabell 7.12. B-verdier for bivariate og kontrollerte sammenhenger langs faktor 2 (egenorientering–andreorientering) etter antatt kausalorden (fra venstre mot høyre)

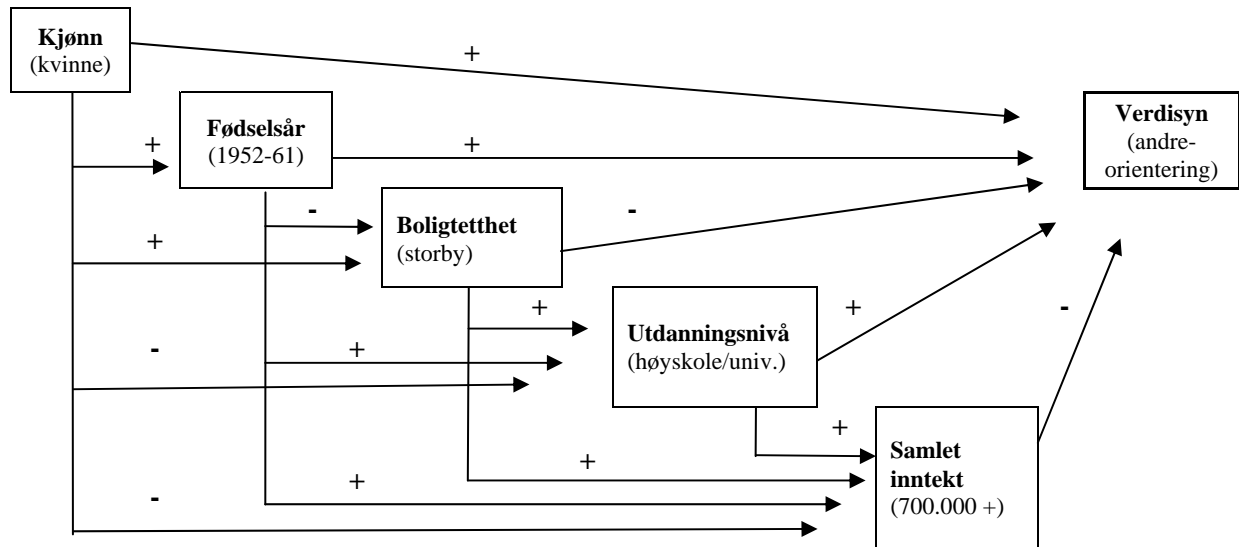
Antatt kausalorden:	Kjønn (0-1)	Fødselsår (0-3)	Boligtetthet (0-9)	Utdanningsnivå (0-4)	Samlet inntekt (0-8)
Bivariate sammenhenger:	,520	,046	-,010	-,042	-,159
Kontrollerte sammenhenger:	,515	,029			
	,517	,027	-,012		
	,511	,034	-,009	-,028	
	,401	,075	,000	,024	-,140

Tabell 7.13. Kausalfortolkning av tabell 7.12 (faktor 2).

Antatt kausalorden:	Kjønn	Fødselsår	Boligtetthet	Utdanningsnivå	Samlet inntekt
Bivariate sammenhenger (BS)	,520	,046	-,010	-,042	-,159
Samlet kausaleffekt (SK)	,520	,029	-,012	-,028	-,140
Direkte effekt (DE)	,401	,075	,000	,024	-,140
Indirekte effekt (SK-DE)	,119	-,046	,012	-,052	0
Spuriøs effekt (BS-SK)	0	,020	-,002	-,014	-,019

Som vi tidligere har sett har fødselsår en langt svakere effekt på faktor 2 enn på faktor 1. Når det kontrolleres for samlet inntekt viser imidlertid den direkte effekten seg å være en del større en først antatt (tabell 7.13). Fødselsår sin negative indirekte effekt (-,046) skyldes hovedsaklig at samlet inntekt ligger som en mellomliggende variabel som skaper negativ indirekte effekt (se figur 7.5). Det betyr at godt over mesteparten av effekten til fødselsår «gjemmes» i inntektsvariabelen, og at så lenge inntekten er lik er forskjellene mellom aldersgruppene større. Videre bidrar kjønn til en forholdsvis betydelig spuriøs effekt i fødselsårsvariabelen (,020), noe som forekommer fordi kvinneandelen i utvalget faktisk er noe større i de yngste aldersgruppene, og dermed påvirker både fødselsår og faktorskåren samtidig (se figur 7.5).

Figur 7.5. Kausalmodell med direkte effekter mellom samtlige variabler, på bakgrunn av tabell 7.12. Variablenes høyeste verdi står i parentes.

Analysene i dette kapittelet viser at en del av forskjellene i faktorskårer mellom aldersgrupper kan forklares av andre mellomliggende demografiske variabler. Langs dimensjonen konservering–åpenhet for endring var omtrent en fjerdedel av den gjennomsnittlige forskjellen mellom to tiårsgrupper et resultat av indirekte påvirkning. I dette tilfellet var det hovedsaklig *utdanningsnivå* og til dels *samlet inntekt* som fungerte som mellomliggende variabler. Alle de tre omtalte variablene (fødselsår, utdanningsnivå og samlet inntekt) påvirker faktorskårene langs denne dimensjonen i samme retning. Desto høyere fødselsår (dvs. jo yngre), utdanningsnivå og inntekt – desto mer endringsorientert. Samtidig er det slik at de yngste i gjennomsnitt har både høyere utdanning og høyere inntekt enn de eldste, noe som bidrar til å gjøre forskjellene mellom aldersgruppene større.

På den annen side viser analysene langs dimensjonen egenorientering–anderorientering at en del av *fraværet* av forskjeller mellom aldersgrupper også kan skyldes andre demografiske variabler. Ved å kontrollere for inntektsforskjeller viste det seg at effekten av alder var større enn først antatt. Dette kan forklares med at de yngste og de med lav inntekt er de mest andreorientert, mens de eldste og de med høy inntekt er de mest egenorienterte, samtidig som det er slik at de yngste har gjennomsnittlig høyere inntekt enn de eldste. Faktisk ble så mye som over halvparten av den direkte effekten til fødselsår undertykt gjennom disse inntektsforskjellene, slik at kausaleffekten blir klart mindre enn den direkte effekten.

8. Generasjon- eller livsfaseeffekter?

I forrige kapittel ble det gjennom diverse analyser undersøkt på hvilken måte og i hvilken grad ulike aldersgruppers verdiorientering er forskjellig. Analysene viste at forskjellene mellom aldersgruppene var jevnt økende jo større forskjellene var i alder. Det analysene imidlertid ikke har gitt svar på er hvorvidt aldersforskjellene skyldes at personer befinner seg på ulike steder i livsløpet eller om det skyldes at de har vokst opp i ulike tidsepoker.

I kapittel 4.3 drøftes vanskelighetene med å skille generasjonseffekter fra livsfaseeffekter når det kun foreligger data fra ett tidspunkt. I det samme kapittelet gjøres det også rede for hvilke muligheter som finnes for i det minste å kunne finne indikasjoner på hva slags effekter som foreligger datamaterialet som er til rådighet. Tre av forslagene som nevnes vil behandles i kapittel 8.1, og er viderefortolkning av analyser som allerede er gjort i kapittel 7, henholdsvis: (1) Drøfting av verdikurven langs fødselsårsaksen (alder/fødselsår * verdiorientering/faktorskåre) (figur 7.1 og 7.2), (2) drøfting av eventuelle samspillseffekter (spesielt i forhold til kjønn) (tabell 7.7 og 7.8), (3) drøfting av fødselsårsvariabelens reaksjon på kontroll for utdanningsnivå (tabell 7.10 og 7.11).

Det fjerde forslaget som ble presentert i kapittel 4.3 var nye analyser, hvor personer i samme aldersgruppe men i ulik livsfase sammenlignes. Dette vil behandles i kapittel 8.2.

8.1 Tolkning av tidligere analyser

Verdikurven langs fødselsårsaksen

Som nevnt i kapittel 4.3 er det nærmest umulig å tolke en alderskurve som klar støtte enten til generasjons- eller livsfaseforklaringen, men den kan likevel fortelle noe, evt. utelukke noe og kanskje skape nye spørsmål. Av figur 7.1 gis det inntrykk av at verdiforskjeller mellom aldersgrupper forekommer i grupper med 10 års mellomrom. Dette ville jeg i så fall tolket som en støtte til livsfaseforklaringen ettersom det er lite sannsynlig at spesielt relevante samfunnsforandringer skjer med jevne 10 års mellomrom. Imidlertid viser figur 7.2 at det parvise mønsteret i figur 7.1 er ganske tilfeldig. I figur 7.2 som viser faktorskårene langs faktor 1 for hver kohort i materialet, vises en jevn økning i faktorskåre mot mer *åpenhet for*

endring etter hvert som kohortene blir yngre og yngre. Figuren viser videre at variasjonen fra kohort til kohort kan være temmelig kraftig. Når det gjelder forskjellene mellom aldersgrupper langs den andre faktoren (dimensjonen egenorientering–andreorientering), øker faktorskåren svakt opp mot 1950-kohorten før den går svakt ned mot 1960-kohorten (se figur i vedlegg). Forskjellene langs denne kurven er imidlertid langt mindre enn for kurven for faktor 1 (figur 7.2) samtidig som variasjonen fra kohort til kohort er vel så stor, noe som gjør den vanskelig å tolke. Den videre diskusjonen vil derfor i hovedsak dreie seg om kurven for faktor 1 som vises i figur 7.2.

Hva forteller så en stadig økende kurve langs fødselsårsaksen med relativt kraftig variasjon fra kohort til kohort men likefullt jevnt økende sett over lengre tid? Dersom generasjonseffekten var den eneste gjeldende effekten skulle det, ifølge mine egne spekulasjoner, forventes en kraftig knekk i kurven p.g.a. krigen, før en gradvis utflating. Med livsløpseffekten som eneste effekt, skulle det trolig kunne forventes flere hopp i kurven, men kanskje særlig ved pensjonistalder. Den faktiske kurven støtter ingen av de to hypotesene. For å fortsette tanken om kun *en* virkende effekt, kan det imidlertid tenkes at de to nevnte effektene har en tregere og mer gradvis effekt på verdier enn mine første antagelser skulle tilsi. En jevn kurve kan i teorien enten tyde på at befolkningen generasjon for generasjon dras gradvis mot mer endringsorienterte verdier, eller at livsløpet gradvis trekker folk mot mer konserverende verdier. En slik gradvis prosess, enten det er en generasjons- eller livsfaseeffekt, trenger ikke bety en gradvis endring for hver enkelt person eller kohort, det kan godt tenkes at det skjer hopp i verdiorientering for enkeltpersoner, men at det for befolkningen som helhet framstår som en gradvis endring. For at det skal vises noen «knekk» i verdikurven langs fødselsårsaksen, må tilstrekkelig mange personer innenfor en aldersgruppe på en eller annen måte ha beveget seg i samme retning innenfor et kort nok tidsrom. Dette er ikke tilfellet i dette materialet.

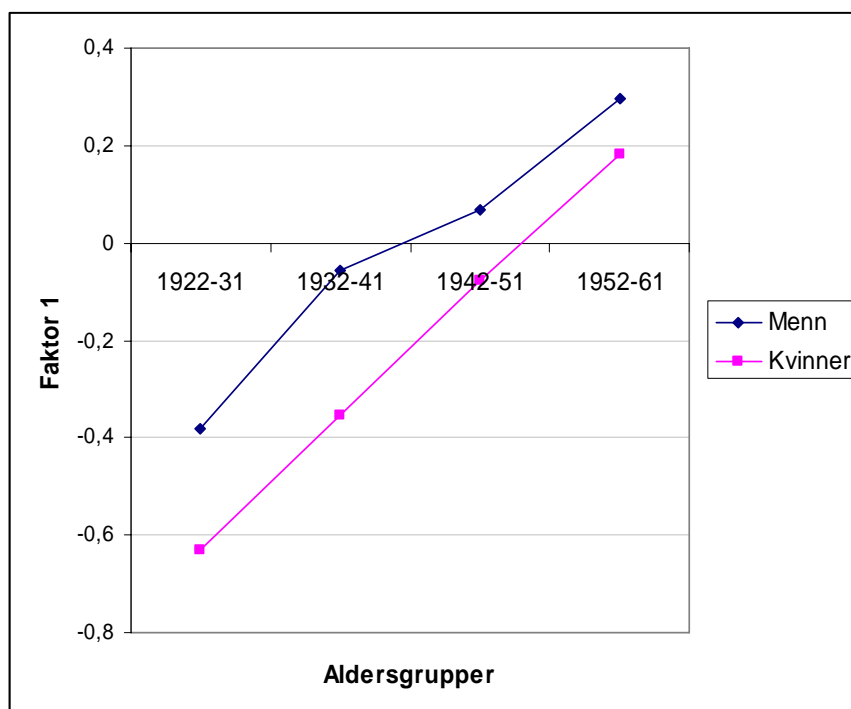
En siste og ganske sannsynlig forklaring er at verdikurven langs fødselsårsaksen er et resultat av en blanding av generasjonseffekter og livsfaseeffekter. En slik forklaring sier egentlig svært lite og etterlater seg spørsmål som: hvordan er styrkeforholdet mellom effektene? Er styrkeforholdet stabilt? Er effektsammensetningen lik for alle grupper? Kan det tenkes at de to effektene påvirker ulike verdier i forskjellig grad? Hva slags samfunnsforhold skaper sterke generasjonseffekter? Hva slags endringer i livet skaper sterke livsfaseeffekter? Disse spørsmålene må dessverre stå ubesvart i denne oppgaven.

Samspill mellom kjønn og alder

I kapittel 4.3 nevnes det at forekomst av samspill mellom kjønn og alder, i form av større forskjell mellom aldersgrupper blant kvinner enn blant menn, kan tyde på et utslag av en generasjonseffekt – som følge av kvinnefrigjøring. Kvinner er gjennomsnittlig mer andreorientert og mer konserverende enn menn, men det kan forventes at de yngste kvinnene i utvalget har beveget seg både i en mer egenorientert og endringsorientert retning enn sine forgjengere, og fortrinnsvis i større grad enn de yngste mennene. Påstanden om at det skisserte resultatet vil tale til fordel for generasjonsforklaringen er kun en antagelse. Denne antagelsen bygger i stor grad på fraværet av troverdig forslag til hvordan eventuelle livsfaseeffekter skulle kunne forklare det samme utfallet.

Ifølge tabell 7.7, som viser samspill langs dimensjonen *åpenhet for endring–konservering* forekommer det nettopp et slikt samspill, hvor alderskurven er brattere for kvinner enn for menn. Forskjellen mellom menn og kvinner sin helningsvinkel på verdikurven langs fødselsårsaksen er ikke dramatisk stor, men likevel signifikant på et 5 prosents nivå. For å illustrere dette vises den gjennomsnittlige faktorskåren til menn og kvinner i ulike aldersgrupper i figur 8.1 (nedenfor).

Figur 8.1. Gjennomsnittlig faktorskåre langs faktor 1 (konservering–åpenhet for endring) for menn og kvinner.

Som det vises i figur 8.1 har de eldste kvinnene (født 1922-31) en mer konserverende verdiorientering enn de eldste mennene, men forskjellene mellom menn og kvinner er litt mindre i de to yngste aldersgruppene. Menn er forøvrig de mest endringsorienterte av de to kjønnene i samtlige aldersgrupper til tross for at forskjellene er mindre blant de yngste.

Langs den andre dimensjonen egenorientering–andreorientering er det imidlertid ingen forskjell i helningsvinkelen på alderskurven mellom menn og kvinner. Det betyr at dersom de omtalte forskjellene er et utslag av en generasjonseffekt, virker nettopp denne generasjonseffekten (kvinnefrigjøringseffekten) hovedsaklig på konservering–åpenhet for endringsdimensjonen.

Dette resultatet kan naturligvis ikke betraktes som noe bevis for at vi har å gjøre med en generasjonseffekt. Likevel er det grunn til å anta at samspillet skyldes en generasjonseffekt, spesielt ettersom jeg ikke kan finne noen konkurrerende livsfaseeffekt som virker like troverdig. Det kan derimot spekuleres i om ikke livsfaseeffekten heller virker motsatt vei. Blant generasjonene som finnes i utvalget er det trolig en del kvinner som har vært hjemmeværende eller jobbet deltid mesteparten av sitt voksne liv mens mannen har jobbet full tid. Det skulle bety at overgangen til pensjonisttilværelsen ikke burde ha en like kraftig gjennomsnittseffekt for kvinner som for menn, underforstått at en slik livsfaseendring fører til mer konserverende verdier. Dette skulle igjen medføre at verdiforskjellene mellom aldersgrupper blant menn ville vært større enn blant kvinnene, hvilket altså ikke er tilfellet.

Kontroll for utdanning

Utdanningsnivået i Norge har hevet seg betraktelig i etterkrigstiden. Dette betyr at de yngste aldersgruppene i materialet har et gjennomsnittlig høyere utdanningsnivå enn de eldste. Som nevnt i kapittel 4.3 har forskning vist at utdanningsnivå har innvirkning på verdisyn. Dette medfører at verdiforskjeller mellom aldersgrupper i teorien kan skyldes forskjeller i utdanningsnivå.

Ifølge resultatene som vises i tabell 7.11 (kausalfortolkning av tabell 7.10) er nesten en femtedel av fødselsår sin samlede kausaleffekt et resultat av forskjeller i utdanningsnivå. Når det kontrolleres for samlet inntekt i tillegg forsvinner til sammen så mye som over en fjerdedel av fødselsårs samlede kausaleffekt.

At en femtedel av forskjellene mellom aldersgrupper langs *åpenhet for endring-konservering* forsvinner ved kontroll utdanningsnivå kan vanskelig tolkes som noe annet enn resultatet av en generasjonseffekt. Selv om mesteparten av effekten til fødselsårsvariabelen står igjen er en femtedel en betydelig andel, spesielt tatt i betraktning alle forhold ved det å vokse opp i forskjellige tidsepoker det ikke er mulig å kontrollere for. Jeg tenker særlig på påvirkning fra media og kultur- og åndsliv som gjennomsyrrer omverdenen og menneskene vi omgås på en måte det er vanskelig å forestille seg uten. Hvor sterk ville effekten av fødselsår vært i tabell 7.10 og 7.11 dersom det var mulig å kontrollere for kulturelle inntrykk? Som et tankeeksperiment kan det være interessant å se for seg denne muligheten. Dersom dette skulle vært mulig måtte det vært personer i utvalget blant de yngste aldersgruppene som hadde vokst opp under de samme kulturelle omstendighetene som de eldste i materialet. Dvs. fravær av fjernsyn, radio med et 1930-tallsaktig sendeskjema, aviser og bøker med meningsinnholdet som tilhørte 20-, 30- og 40-tallet, grunnskoleundervisning med kraftig fokus på disiplin og kristendom osv. Omvendt kan man også tenke seg personer født på 20-tallet med tilgang på fjernsyn, aviser, bøker, tegneserier med tilsvarende innhold som etterkrigsgenerasjonen ble utsatt for. Jeg finner det nærliggende å tro at en slik variabel ville stått for en betydelig del fødselsårs samlede kausaleffekt.

Inntektsvariabelen står også indirekte for noe av alderseffekten. Denne indirekte effekten kan imidlertid ikke utelukkende tolkes som en generasjonseffekt slik som tilfellet er med utdanningseffekten. På den ene siden korrelerer inntekt med ulike livsfaser gjennom at pensjon betyr lavere inntekt, samtidig som mange personer i 50-årene er på toppen av sine yrkeskarrierer og har høyere inntekt enn de vil komme til å ha et tiår eller to fram i tid. På den andre siden har lønnsnivået i Norge blitt hevet ganske betraktelig de siste 20, 30 årene, noe som medfører at en 50 åring med middels inntekt i dag er forholdsvis rikere enn det tilsvarende person var for 20 eller 30 år siden. Slik kan den indirekte effekten gjennom inntekt skyldes både livsfase- og generasjonseffekter.

8.2 Nye analyser

Hensikten med dette kapittelet er å gjøre analyser som kan belyse temaet om generasjons- versus livsfaseforklaringer ytterligere. Det er laget seks ulike tabeller som alle har til felles at de sammenligner verdiorienteringen til jevnaldrende personer i ulike livsfaser. I følge

generasjonsforklaringen er det slik at personer som er født innenfor samme tidsrom vil ha en del felles oppveksterfaringer. Dette gjør at verdiene til disse personene skiller seg fra verdiene til personer født i andre tidsrom og med andre oppveksterfaringer. Det er forøvrig fullt mulig at disse personene senere i livet når ulike livsfaser på ulike tidspunkt, men dette skulle i følge generasjonsforklaringen ikke påvirke verdiorienteringen. I følge livsfaseforklaringen derimot er det de ulike fasene man går gjennom i løpet av livet som er årsaken til verdiforskjeller mellom aldersgrupper. Derfor skulle det tale til fordel for livsfaseforklaringen om det skulle komme fram verdiforskjeller mellom jevnaldrende personer i ulik livsfase.

Det er valgt ut tre dikotome variabler hvor alle er ment å representere ulike livsfaser. Samtlige variabler er basert på selvrapportering. Den første variabelen skiller yrkesaktive fra pensjonister (tabell 8.1 og 8.2). Overgangen fra en yrkeskarriere til en pensjonisttilværelse er trolig et av de tydeligste og enklest målbare livsfaseskillene som finnes. Ut i fra en frekvensanalyse ble det bestemt at kun kohortene fra og med 1935 til 1940 skulle inkluderes i analysen ettersom disse har relativt jevne andeler pensjonerte og yrkesaktive. *Yrkesaktiv* er kodet som 0 og *pensjonist* er kodet som 1.

Den andre variabelen som undersøkes er delt mellom de som har barnebarn og de som ikke har barnebarn (tabell 8.3 og 8.4). Hvorvidt det å få barnebarn representerer en ny livsfase kan trolig diskuteres i noe større grad en tilfellet er med yrkesaktiv kontra pensjonist. For enkelte vil det trolig oppleves som en livsfaseendring mens det for andre vil være en forholdsvis ubetydelig begivenhet, avhengig av livssituasjon og hvor nær kontakten er med barna. Her er kohortene fra og med 1942 til 1948 inkludert ettersom det i denne aldersgruppen er en temmelig lik andel besteforeldre og ikke-besteforeldre. De som ikke har barnebarn er kodet som 0 og de som *har* barnebarn er kodet som 1.

Den tredje og siste variabelen som skal undersøkes skiller mellom personer med behov for hjelp og personer uten behov for hjelp (tabell 8.5 og 8.6). Variabelen er basert på spørsmålet «Har du behov for hjelp i dagliglivet på grunn av varige helseproblemer eller funksjonshemning? (Med varig menes over 6 måneder)». Overgangen fra å ha vært i stand til å klare seg selv nesten hele livet til å bli avhengig av hjelp og pleie oppleves mest sannsynlig som en ny livsfase for de fleste. Personene som sammenlignes er født mellom 1922 og 1930.

De som har behov for hjelp er kodet som 0 og de som ikke har behov for hjelp er kodet som 1.

Et gjennomgående problem i alle tre analysene er at utvalgene blir såpass små at det i sterk grad påvirker muligheten for å finne signifikante forskjeller i vanlig forstand.

Signifikansspørsmålet vil derfor i dette kapittelet bli behandlet noe annerledes enn det som er vanlig. Det vanlige er å behandle signifikansspørsmålet temmelig svart-hvitt ved enten å forkaste eller beholde nullhypotesen (signifikant eller ikke-signifikant). Formålet med analysene i dette kapittelet er å undersøke hvorvidt det er sannsynlig eller ikke at ulike livsfaseeffekter påvirker verdiorienteringen (faktor 1 og faktor 2). En nullhypotese vil i så måte kunne formuleres som: Det er ingen forskjell mellom de ulike livsfaseindikatorne (f.eks. yrkesaktiv vs. pensjonist). De små utvalgene gjør det vanskelig å oppnå signifikanssannsynlighet på 5 prosents nivå (p-verdier under 0,05). En signifikanssannsynlighet på 5 prosent forteller at dersom nullhypotesen er sann, er sannsynligheten for å få den observerte forskjellen eller en enda større forskjell, lik 5 prosent. Tilsvarende forteller en p-verdi på 0,1 følgende: dersom den observerte forskjellen mellom to grupper i sannhet er lik null, er sannsynligheten for å få det observerte resultatet lik 10 prosent. Det er med andre ord ingen grunn til å slutte at det *ikke* finnes noen forskjell mellom de to gruppene. Det er tross alt kun 10 prosent sjanse for at man skulle få et slikt resultat dersom det ikke var noen forskjell, hvilket forteller meg at det er en temmelig god mulighet for at det faktisk *er* en forskjell mellom gruppene.

Først sammenlignes prosentandelene som er mest positive innenfor de ti verdiene.

Analysemetoden som er brukt er den samme som er benyttet i tabell 7.3. Her vil jeg forøvrig forholde meg til signifikans på vanlig måte, ettersom det er ganske innviklet å beregne p-verdier for hånd. Senere kontrolleres det for kjønn, boligtetthet, utdanning og samlet inntekt gjennom regresjonsanalyse. Henholdsvis *en* analyse for hver av de to hoveddimensjonene.

Tabell 8.1. Prosentandel yrkesaktive og pensjonister, født mellom 1935 og 1940, som befinner seg innenfor den tredjedelen i det totale utvalget som er mest positive til de respektive verdier.

Dimensjoner:	Verdiindekser:	Yrkesaktiv (N=202)	Pensjonist (N=187)	Differanse
Egenorientering	Kontroll/makt	40	36	4
	Prestasjon	33	27	6
Andreorientering	Universalisme	32	33	-1
	Hjelpsomhet	26	27	-1
Åpenhet for endring	Hedonisme	31	22	9*
	Stimulering	38	33	5
	Uavhengighet	34	31	3
Konservering	Tradisjon	30	38	-8
	Konformitet	35	43	-8
	Trygghet	30	36	-6

Signifikansnivå (konfidensintervall for prosentdifferanse): * $p < 0,05$

Kun en av verdiindeksene i tabell 8.1 har signifikant forskjellig prosentandel, nemlig *hedonisme*. En større andel yrkesaktive personer synes det er viktig «å ha det moro» og «å kunne nyte livet og skjemme seg selv bort» enn pensjonister. Dette ene signifikante resultatet sier i seg selv ikke så mye. Grovt sett kan det tolkes på to måter, på den ene siden kan verdier påvirke valg av pensjoneringstidspunkt, på den andre siden kan arbeidssituasjonen påvirke verdiene. Av dette kan det i igjen tolkes at dersom verdiene har påvirket pensjoneringstidspunktet for pensjonistgruppen er det neppe den utstrakte muligheten for hedonistiske utskielser som har vært drivkraften. I motsatt fall, dersom arbeidssituasjonen har påvirket verdiene kan det tolkes i Maslowske baner, dvs. at de yrkesaktive setter pris på det de har for lite av. For pensjonistene derimot blir ikke livsnyttende atferd like verdifullt ettersom det er lettere tilgjengelig.

Dersom vi ser bort fra signifikansproblemet vises det et ganske tydelig mønster. De yrkesaktive har høyere andeler blant verdiindeksene som tilhører *egenorientering* og *åpenhet for endring*, mens pensjonistene ser ut til å være mer konserverende og så vidt litt mer andreorientert. Dette mønsteret bør imidlertid tas med en klype salt ettersom det verken er signifikant eller kontrollert for utdanningsnivå. Trolig er utdanningsnivået blant de som er

yrkesaktive i den aktuelle aldersgruppen høyere enn blant pensjonistene. Dette er det imidlertid kontrollert for i regresjonsanalysen (tabell 8.2).

Tabell 8.2. Regresjoner (bivariat og multivariat) med faktor 1 (Åpenhet for endring/konservering) og faktor 2 (egenorientering/andreorientering) som avhengige variabler. Kun personer født mellom 1935 og 1940 er inkludert i analysen. (N=388)

		Faktor 1		Faktor 2	
		B	Signifikanssannsynlighet	B	Signifikanssannsynlighet
Bivariate modeller:	Yrkesaktivitet	-,281	,002	,008	,938
Multivariate modeller:	Yrkesaktivitet	-,102	,257	,015	,890
	Kjønn	-,131	,144	,457	,000
	Boligtetthet	-,024	,131	-,004	,833
	Utdanning	,300	,000	,011	,812
	Samlet inntekt	,060	,137	-,044	,349

(Yrkesaktivitet = 0, Pensjonist = 1)

Tabell 8.2 viser at yrkesaktivitet, i den bivariate modellen, utgjør en ganske sterk og signifikant effekt på faktor 1. Gjennomsnittsfaktorskåren langs denne dimensjonen synker betraktelig (med -0,281) når variabelen øker med en enhet, dvs. fra yrkesaktiv til pensjonist. Dette betyr at pensjonister i gjennomsnitt befinner seg et stykke nærmere den konserverende enden av skalaen enn de yrkesaktive. Men som tidligere nevnt kan det tenkes at hvem som pensjonerer seg tidlig og hvem som står lenge i jobb avhenger av andre bakenforliggende forhold. Når de samme bakgrunnsvariablene som er benyttet tidligere i oppgavene trekkes inn i den multivariate modellen, synker b-verdien til yrkesaktivitet (fra -0,281 til -,102). Dette betyr at en temmelig stor del av den bivariate forskjellen mellom pensjonister og yrkesaktive skyldes bakenforliggende forhold (primært utdanningsnivå).

Effekten til *yrkesaktivitet* i den multivariate modellen er ikke signifikant på et 5 prosents nivå. Resultatet viser en signifikanssannsynlighet – eller en p-verdi – på 0,257. Det betyr at dersom det i virkelighet ikke er noen forskjell mellom de yrkesaktive og pensjonistene, så er sannsynligheten for å få den observerte b-verdien (-0,102) eller enda lenger fra null lik 25,7 prosent. Det vil si at dette ville skjedd en av fire ganger forutsatt at det ikke var noen sammenheng. Det er altså en rimelig stor sjanse for at den observerte forskjellen er et utslag av tilfeldigheter, men sjansen for at det faktisk foreligger en forskjell mellom de to gruppene

er fortsatt større enn at det *ikke* er noen forskjell. Med andre ord, dersom jeg skulle gjettest hvorvidt det i virkeligheten foreligger en livsfaseeffekt eller ikke på bakgrunn av resultatene i tabell 8.2, ville jeg gjettest på at livsfaseeffekten foreligger.

Analysene for faktor 2 (egenorientering–andreorientering) viser kun minimale forskjeller mellom pensjonister og yrkesaktive, både i den bivariate og den multivariate modellen. En p-verdi på 0,89 tilsier at det har liten hensikt å begynne å spekulere i hvorvidt det er sannsynlig at det er en reell forskjell mellom de to gruppene. Resultatene fra tabell 8.2 kan imidlertid tolkes dit hen at i den grad det finnes forskjeller mellom jevnaldrende pensjonister og yrkesaktive så er det sannsynligvis langs faktor 1 (konservering–åpenhet for endring). Dette er ikke spesielt overraskende tatt i betraktning at tidligere analyser viste at aldersforskjellene i verdisyn var ganske små langs dimensjonen for egenorientering–andreorientering. Dermed er det heller ingen grunn til å forvente kraftige livsfaseeffekter. Overgangen fra å være forelder til voksne barn til å bli besteforelder er imidlertid en situasjon som kan forventes å påvirke verdiorienteringen i en mer andreorientert retning.

Tabell 8.3. Prosentandel besteforeldre og ikke-besteforeldre, født mellom 1942 og 1948, som befinner seg innenfor den tredjedelen i det totale utvalget som er mest positive til de respektive verdier.

Dimensjoner:	Verdiindekser:	Har ikke barnebarn (N=377)	Har barnebarn (N=396)	Differanse
Egenorientering	Kontroll/makt	37	30	7*
	Prestasjon	38	27	9**
Andreorientering	Universalisme	34	34	0
	Hjelpsomhet	31	37	-6
Åpenhet for endring	Hedonisme	31	36	-5
	Stimulering	35	33	2
	Uavhengighet	35	29	6
Konservering	Tradisjon	35	35	0
	Konformitet	29	34	5
	Trygghet	31	34	3

Signifikansnivå (konfidensintervall for prosentdifferanse): *p<0,05; **p<0,01

Ifølge tabell 8.3 er det bare for verdiindeksene *kontroll/makt* og *prestasjon* det finnes signifikante differanser mellom de to gruppenes prosentandeler. Dette kan imidlertid ha sammenheng med at det er inntektsforskjeller mellom de to gruppene. Flere personer i den gruppen som *ikke* har barnebarn har inntekt på 350.000 eller over enn i den gruppen som *har* barnebarn. Som tidligere resultater har vist er høy inntekt forbundet med høy skåre på egenorientering. Naturligvis *kan* det også ha sammenheng med barnebarnsituasjonen ved at oppmerksomheten fra barnebarn skyver fokus vekk fra egenorienterte ønsker, men det kan neppe anses som mer enn en antydning.

Tabell 8.4. Regresjoner (bivariat og multivariat) med faktor 1 (Åpenhet for endring/konservering) og faktor 2 (egenorientering/andreorientering) som avhengige variabler. Kun personer født mellom 1942 og 1948 er inkludert i analysen. (N=773)

		Faktor 1		Faktor 2	
		B	Signifikanssannsynlighet	B	Signifikanssannsynlighet
Bivariate modeller:	Barnebarn	-,170	,016	,149	,034
Multivariate modeller:	Barnebarn	,046	,529	,014	,848
	Kjønn	-,119	,114	,210	,006
	Boligtetthet	,008	,504	-,008	,488
	Utdanning	,239	,000	,022	,505
	Samlet inntekt	,008	,812	-,152	,000

(Ikke barnebarn = 0, Barnebarn = 1)

I den bivariate regresjonsmodellen (tabell 8.4) for faktor 1, ser det ut til at de som har barnebarn er tydelig mer konserverende enn de som ikke har barnebarn. Når kontrollvariablene trekkes inn forandres dette. Fra å ha negativ b-verdi (-0,170) i den bivariate modellen endres effekten til en positiv b-verdi (0,046) når kontrollvariablene trekkes inn. Denne forskjellen har imidlertid en temmelig lav signifikanssannsynlighet (0,529). Med andre ord kan denne analysen vanskelig tolkes som noe tegn på forekomsten av livsfaseeffekter eller at det å bli besteforelder fører til endringer i verdisyn.

Når det gjelder analysene for faktor 2 blir også her konklusjonen at det ikke finnes belegg for å hevde at det forekommer noen verdiforskjeller som følge av livsfaseforskjeller mellom de som har barnebarn og de som ikke har barnebarn.

Tabell 8.5. Prosentandel hjelpetrengende og ikke-hjelpetrengende, født mellom 1922 og 1930, som befinner seg innenfor den tredjedelen i det totale utvalget som er mest positive til de respektive verdier.

Dimensjoner:	Verdiindekser:	Behov for hjelp (N=74)	Ikke behov for hjelp (N=429)	Differanse (høyeste-laveste)
Egenorientering	Kontroll/makt	31	30	1
	Prestasjon	31	32	-1
Andreorientering	Universalisme	45	32	13*
	Hjelpsomhet	38	24	14*
Åpenhet for endring	Hedonisme	19	21	-2
	Stimulering	22	27	-5
	Uavhengighet	31	29	2
Konservering	Tradisjon	50	47	3
	Konformitet	49	52	-3
	Trygghet	43	40	3

Signifikansnivå (konfidensintervall for prosentdifferanse): * $p < 0,05$

I tabell 8.5 finnes det også kun to signifikante forskjeller, nemlig på *universalisme* og *hjelpsomhet*. Disse forskjellene er imidlertid større enn noen av forskjellene fra de to tidligere tabellene. Det skal tas i betraktning at kvinneandelen er ganske stor i *behov for hjelp* gruppen, noe som kan ha bidratt til de store forskjellene. Som resultater fra analyser tidligere i oppgaven har vist har kjønnsvariabelen en kraftig effekt på dimensjonen egenorientering–andreorientering. Derfor er det forøvrig litt merkelig at ikke forskjellene på *kontroll/makt* og *prestasjon* er større dersom kvinneandelen påvirker så sterkt. De signifikante resultatene fra tabell 8.5 er likefullt interessante. Dersom forskjellene på universalismeindeksen og hjelpsomhetsindeksen skyldes livsfaseeffekter kan de forklares på en måte som stemmer godt overens med teori om verdier. Verdier skal bl.a. være nært knyttet til behov. Når en person blir avhengig av hjelp fra andre for å leve et verdig liv, er det sannsynlig at den hjelpetrengende personen opplever denne hjelpen som helt avgjørende for livskvaliteten, og dermed kan det tenkes at personen opphører hjelpsomhet generelt som noe spesielt verdifullt. Det samme kan være gjeldende for universalisme hvor et av leddene i indeksen er «å beskytte de svake og behandle alle rettferdig».

Tabell 8.6. Regresjoner (bivariat og multivariat) med faktor 1 (Åpenhet for endring/konservering) og faktor 2 (egenorientering/andreorientering) som avhengige variabler. Kun personer født mellom 1922 og 1930 er inkludert i analysen. (N=503)

		Faktor 1		Faktor 2	
		B	Signifikans-sannsynlighet	B	Signifikans-sannsynlighet
Bivariate modeller:	Behov for hjelp	,114	,299	-,097	,412
Multivariate modeller:	Behov for hjelp	,040	,714	-,021	,856
	Kjønn	-,155	,059	,425	,000
	Boligtetthet	,006	,656	-,017	,236
	Utdanning	,082	,031	,080	,044
	Samlet inntekt	,098	,039	-,101	,043

(Behov for hjelp = 0, ikke behov for hjelp = 1)

I følge tabell 8.6 ser det ut til at de som *ikke* har behov for hjelp er både mer åpne for endring og mer egenorientert enn de som *har* behov for hjelp. Forskjellen mellom gruppene synker betraktelig når kontrollvariablene trekkes, og p-verdier på 0,714 og 0,856 er gjennomgående for lave til å kunne forsvare antydninger om livsfaseforskjeller .

Generelt har det vist seg å være svært vanskelig å finne livsfaseindikerende forskjeller med tilfredsstillende høy signifikanssannsynlighet. Dette er imidlertid ikke uventet med et såpass lite utvalg. Til tross for signifikansproblemer viser mange av resultatene forskjeller i forventet retning. Muligens ville et større utvalg gitt flere signifikante forskjeller men det finnes resultater i disse analysene som gir gode indikasjoner på at også livsfaseeffekter kan påvirke verdiforskjellene mellom aldersgrupper. Et annet spørsmål er hvorvidt tegnene på livsfaseeffekter kan sies å være store eller små sammenlignet generasjonseffektene. Hvor mye er av den totale effekten i verdiforskjeller mellom aldersgrupper gjenstår når livsfaseeffektene er talt opp? Dette vil jeg ikke kunne gi svar på med det foreliggende datamaterialet.

9. Avsluttende diskusjon

I dette kapittelet vil jeg først og fremst gi en oppsummering av de viktigste funnene fra analysekapitlene, kapittel 6, 7 og 8. Jeg vil også diskutere betydningen av disse resultatene opp mot andre forskningsresultater. I kapittel 9.3 vil jeg drøfte hva funnene betyr med tanke på framtidig verdiutvikling, og hvilke samfunnsmessige konsekvenser dette kan ha på kortere og lengre sikt. Til slutt, i kapittel 9.4, presenterer jeg mine anbefalinger for videre forskning på området.

9.1 Verdiforskjellenes størrelse og karakter

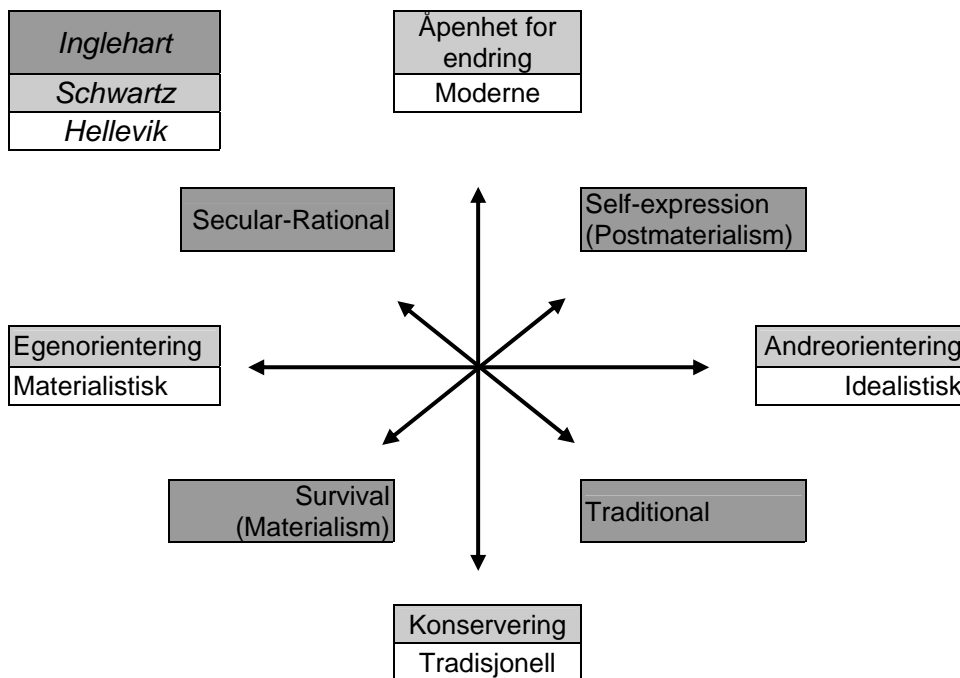
Før jeg startet på analysene av hovedproblemstillingene, undersøkte jeg om måleinstrumentet fungerte slik det var forventet ut fra Schwartz sin verdisirkel (figur 2.1). Etter at variablene ble justert for tendenser til respons-set og ujevn bruk av svarskalaen, viste det seg at måleinstrumentet fungerte nært opp til det teoretisk forventede. De to faktorskårvariablene som ble skilt ut i faktoranalysen viste seg å ligge nært opp til indeksene for de to hoveddimensjonene i Schwartz sin verdisirkel, *konservering–åpenhet for endring* og *egenorientering–andreorientering*. De to faktorskårvariablene ble derfor benyttet i de videre analysene (i kapittel 7 og 8) som representanter for disse to dimensjonene. Det kan imidlertid innvendes at de to faktorene som benyttes ikke gjenspeiler det nøyaktige innholdet i disse teoretisk funderte dimensjonene ettersom det tross alt ikke var et 1 til 1 forhold mellom faktorene og Schwartz sine dimensjonsindekser. Når det gjelder instrumentets sammenlignbarhet med instrumenter brukt i annen verdiforskning, finner jeg det mest nærliggende å vurdere de to dimensjonene/faktorene i denne oppgaven som sammenlignbare med Hellevik og Flanagan sine vannrette og loddrette dimensjoner i figur 2.2 (se også figur 9.1 nedenfor). Det er forøvrig interessant at Inglehart sin mye omtalte dimensjon, *materialisme–postmaterialisme*, ligger diagonalt med disse. I følge Schwartz sin verdisirkel betyr det at *materialisme* plasserer seg mellom *konservering* og *egenorientering*, og *postmaterialisme* mellom *åpenhet for endring* og *andreorientering*.

Det første spørsmålet jeg forsøkte å finne svar på var hvordan de ulike aldersgruppenes verdiorientering skilte seg fra hverandre. Dette ble undersøkt på henholdsvis

dimensjonsnivå, verdidomenenivå og enkeltspørsmålsnivå (kapittel 7.1). De første resultatene viste at det var klart større aldersforskjeller langs faktor 1 (konservering–åpenhet for endring) enn langs faktor 2 (egenorientering–andreorientering). Aldersgruppene plasserte seg gradvis lenger og lenger opp langs faktor 1 jo yngre de var. Med andre ord, de unge var «åpne for endring» i større grad enn de eldre. Langs faktor 2 var det kun unntaksvis signifikante forskjeller mellom aldersgruppene. At de største aldersforskjellene finnes langs *konservering–åpenhet for endring* samsvarer godt med Hellevik (1996: 32) sine funn langs den tilsvarende *tradisjonell–moderne*-aksen. Det er også rimelig å anta at dette til dels samsvarer med Inglehart & Welzel (2005: 107-110) sine nyere funn fra World Value Survey, hvor de benytter seg av dimensjonene *traditional–secular-rational* og *survival–self-expression*¹⁵ (Inglehart & Baker, 2000) (se figur 9.1). Inglehart & Welzel finner i et sammenslått utvalg av respondenter fra såkalte post-industrielle demokratier, at både *self-expression* og *secular-rational-verdier* er mest populære blant yngre aldersgrupper, noe som stemmer godt overens med funnene på dimensjonsnivå i denne oppgaven.

¹⁵ Tatt i betraktning spørsmålene som brukes til å danne disse dimensjonene (Inglehart & Baker, 2000), vil jeg anta at dimensjonene er ortogonale og at de ligger diagonalt med dimensjonene som brukes i denne oppgaven (se figur 9.1). Det vil si at *survival–self-expression* omtrentlig tilsvarer Inglehart sin gamle dimensjon, *materialisme–post-materialisme*, mens *traditional–secular-rational* krysser denneaksen mer eller mindre vinkelrett. Dette vil igjen si at *åpenhet for endring* befinner seg omtrent midt i mellom *self-expression* og *secular-rational*.

Figur 9.1. Antatt overensstemmelse mellom ulike dimensjoner for verdiorientering.

I de videre analysene kom det fram at verdiforskjellene mellom hver enkelt kohort var til dels svært varierende, men dersom de ble slått sammen til aldersgrupper med tiårsintervaller viste det seg en tydelig og jevn tendens. Det ville m.a.o. være vanskelig å finne verdiforskjeller *innenfor* en gruppe med kun ti års aldersspenn, men mellom fire tiårsgrupper derimot vises tydelige verdiforskjeller. Uansett om dette dreier seg om generasjonseffekter eller livsfaseeffekter, virker det som om verdier endres forholdsvis sakte. Dette er også Hammarström (1993: 152) sitt inntrykk. Hun støtter seg til Norbert Elias¹⁶ (Elias, 1982) sin analyse av sivilisasjonsprosessen, hvor det hevdes at individualiseringsprosessene beveger seg i bølger, men over tid i en og samme retning.

Det ble videre gjort analyser som viste at verdiforskjellene mellom aldersgrupper langs dimensjonen konservering–åpenhet for endring var noe større blant kvinner enn blant menn (se kapittel 7.3). Kjønnforskjellen var ikke stor, men signifikant. Langs den andre dimensjonen (egenorientering–andreorientering) viste det seg at verdiforskjellene mellom aldersgrupper var tilstede hos de to inntektsgruppene med under 350.000 i året, mens det var så og si ingen forskjell mellom aldersgrupper i inntektsgruppen *over* 350.000. Det

¹⁶ Dette verket er opprinnelig fra 1939, og ble utgitt med originaltittelen «Über den prozess der zivilisation soziogenetische und psychogenetische untersuchungen».

overordnede inntrykket var likevel at verdiforskjellene mellom aldersgrupper så ut til å være like store innenfor nesten alle de undersøkte gruppene.

Gjennom analyser på verdiindeksnivå fant jeg at de største forskjellene mellom aldersgruppene fantes hos verdiindeksene som utgjør konserveringsdelen av dimensjonsindeksen (kapittel 7.1). Spesielt *tradisjon* og *konformitet* skilte seg ut, hvor den eldste aldersgruppen utgjorde en andel på omtrent 50 prosent i den tredjedelen i det totale utvalget som skåret høyest. Også hedonismeindeksen viser store forskjeller mellom aldersgruppene, men i omvendt retning av de to foregående indeksene. Schwartz (2006) finner i sitt materiale fra 20 europeiske land at nettopp disse tre verdiindeksene korrelerer spesielt sterkt med alder. Han finner forøvrig også at *stimulering* befinner seg i samme selskap, noe som ikke er tilfelle i NorLAG-materialet. Videre viser analysene at de yngste gruppene dominerer ytterpunktene *både* på verdiindeksene som utgjør egenorientering og på verdiindeksene som utgjør andreorientering. Dette tyder på at de yngste har mer polariserte grupper langs denne dimensjonen enn de eldste.

På enkeltspørsmålsnivå brukte jeg de samme kuttpunktene for samtlige variabler slik at det var mulig å sammenligne oppslutningene for de ulike spørsmålene. Det viste seg at relativt store andeler i de yngste aldersgruppene sluttet opp om de konserverende leddene. Det er derfor mer riktig å beskrive aldersforskjellene langs dimensjonen *konservering–åpenhet for endring* med at de eldre i *svært* stor grad slutter opp om konserverende verdier, enn at de yngste aldersgruppene er veldig endringsorientert. Riktignok er det høy oppslutning blant de yngre om «å bestemme selv hvordan en skal leve livet sitt» (uavhengighet) og «å ha det moro» (hedonisme), men dette er verdier som også store andeler av de eldste slutter opp om. Generelt er det leddene som tilhører konservering og andreorientering som har høyest oppslutning, noe som samsvarer med funn i materialet til Norsk Monitor (Barstad & Hellevik, 2004: 32-33). *Konservering* og *andreorientering* tilsvarer forøvrig den kollektivistiske halvdelen av Schwartz sin verdisirkel. Dermed kan det på bakgrunn av de nevnte resultatene også hevdes at de kollektive verdiene står sterkere enn de individualistiske verdiene i NorLAG-materialet.

Videre fant jeg at aldersvariabelen stod for en betydelig del av variasjonen langs faktor 1 (konservering–åpenhet for endring) sammenlignet med typiske bakgrunnsvariabler som kjønn, utdanningsnivå, inntekt og urbanitetsnivå (se kapittel 7.2). Langs faktor 2

(egenorientering–andreorientering) var derimot effekten av aldersvariabelen ganske moderat, det vil si godt under halvparten av effekten langs faktor 1. Intensjonen bak disse analysene var å si noe om størrelsen på aldersforskjellene. Vel og merke hadde utdanningsnivå enda kraftigere effekt enn aldersvariabelen, men funnene tyder på at verdiforskjellene mellom aldersgrupper langs dimensjonen konservering–åpenhet for endring bør regnes som betydelige. Schwartz (2006) sine funn fra 20 europeiske land bekrefter også at alderseffekten på mange verdier er sterk, faktisk gjennomgående sterkere enn effekten av utdanning, noe som strider mot resultatene fra denne oppgaven. Det kan være mange årsaker til at disse resultatene avviker noe fra resultatene fra NorLAG-materialet på dette punktet. En mulig årsak kan være at det kan ha bidratt til å begrense effekten av aldersvariabelen at denne har en begrenset variasjon innenfor NorLAG-materialet, som kun består av personer født mellom 1922 og 1961. Andre årsaker kan være at utdanning av en eller annen grunn har spesielt sterk effekt på verdiene i Norge, eller at aldersforskjellene faktisk er mindre i Norge enn i mange andre land.

Gjennom senere analyser ble det imidlertid funnet grunn til å nyansere aldersvariabelens betydning noe (se kapittel 7.4). Langs faktor 1 (konservering–åpenhet for endring) var over en fjerdedel av den gjennomsnittlige forskjellen i faktorskårer mellom aldersgruppene et resultat av indirekte effekt. Hovedsaklig gjennom utdanning og inntekt. Langs faktor 2 (egenorientering–andreorientering) hadde inkluderingen av kontrollvariabler omvendt effekt, nemlig at verdiforskjellene mellom aldersgrupper ble større gjennom å kontrollere for indirekte effekter. Her var det hovedsaklig de yngste gruppenes høye gjennomsnittsinntekt som sto for den indirekte effekten. Når det kontrolleres for inntekt, er altså de yngste aldersgruppene i materialet noe mer andreorientert enn de eldste. Likevel er det liten tvil om at de største verdiforskjellene mellom aldersgrupper er langs *konservering–åpenhet for endring*.

Hensikten med analysene i kapittel 7 var å gi svar på problemstillingen: *i hvilken grad og på hvilken måte er verdiene til ulike aldersgrupper forskjellige?* Det er enklere å gi svar på hvilken *måte* ulike aldersgruppers verdier er forskjellige enn i hvilken *grad* de er det. Problemet med gradsspørsmålet er at det ikke finnes noen standardisert målenhet for verdiforskjeller. Ved å sammenligne med andre bakgrunnsvariabler kan det riktignok skapes et inntrykk, men så lenge forskjellene innenfor de andre bakgrunnsvariablene er av like relativ art, er det en fare for at inntrykket som skapes kan bli noe subjektivt. Mitt inntrykk er

likefullt at verdiforskjellene mellom aldersgruppene i materialet er betydelige, men ikke enorme. Langs dimensjonen *konservering–åpenhet for endring* var verdiforskjellene større mellom jevnaldrende personer med ulikt utdanningsnivå enn mellom de ulike aldersgruppene, og langs den andre dimensjonen var forskjellene mellom aldersgrupper kun i få tilfeller signifikante. Ved å studere fordelingene på enkeltspørsmålene er det slående at de ulike aldersgruppene har ganske entydige oppfatninger innenfor svært mange verdispørsmål. Likhetene er mange samtidig som forskjellene ikke er særlig store. De forskjellene som likevel finnes virker imidlertid klare og robuste. Verdiforskjellene mellom aldersgrupper er like store innenfor nesten alle de andre demografiske gruppene som ble undersøkt, samtidig som forskjellene fra aldersgruppe til aldersgruppe også er svært jevn.

Når det gjelder verdiforskjellenes karakter ga analysene et ganske entydig svar. Nemlig at forskjellene mellom aldersgrupper hovedsaklig finnes langs dimensjonen *konservering–åpenhet for endring*, og at det er de yngste som skårer høyest på *åpenhet for endring*. Disse funnene stemmer også godt overens med det meste av tilsvarende forskning (Hellevik, 1996; Inglehart & Welzel, 2005; Schwartz, 2006). Når det ble kontrollert for ulike bakgrunnsvariabler, viste det seg at de yngste også var noe mer andreorienterte enn de eldste. Dette er tildels motstridende med funnene fra Norsk Monitor (Hellevik, 1996: 32), hvor de yngste aldersgruppene beveger seg i en materialistisk/egenorientert retning (jf. figur 9.1) sammenlignet med de øvrige aldersgruppene. Noe av forklaringen på dette er trolig at utvalget til i Norsk Monitor inkluderer personer helt ned til 15 års alderen, og det er fra 35 år og nedover den omtalte bevegelsen mot materialisme/egenorientering er sterkest.

Verdiforskjellene mellom aldersgrupper i NorLAG ser forøvrig ut til å gå i en retning som til en viss grad støtter Inglehart sin postmaterialismeteor, da postmaterialisme antas å ha en posisjon i mellom *åpenhet for endring* og *andreorientering* (se figur 9.1). At funnene i denne oppgaven samsvarer med postmaterialismeteorien på dette punktet kan skyldes at de yngste i NorLAG-materialet vokste opp i etterkrigstiden. Dermed tilhører de nettopp den generasjonen Inglehart – på 1970-tallet – antok ville utvikle postmaterialistiske verdier. At verdiutviklingen har tatt en mer materialistisk retning for generasjonene som ble preget av 1980-tallet kan i følge Hellevik (2001) skyldes at 1980-tallet kan ha vært en terskel der vi gikk fra nøktern trygghet til materialistisk overflod, og at dette har endret retningen på verdiutviklingen.

9.2 Livsfase- eller generasjonseffekter?

Som tidligere omtalt gir tverrsnittdata begrensede muligheter til å skille livsfaseeffekter fra generasjonseffekter. Deler av kapittel 8 var derfor preget av diskusjon om hvorvidt enkelte av resultatene fra kapittel 7 tydet på forekomsten av generasjonseffekter eller ikke.

Resultatene fra kapittel 7 viser bl.a. at aldersforskjellen langs dimensjonen *konservering–åpenhet for endring* er større blant kvinner enn blant menn. Det er nærliggende å tolke dette som en effekt av kvinnefrigjøring og økt likestilling, bl.a. i mangel på en troverdig livsfaseforklaring som skulle føre til samme resultat. På den annen side er ikke mønstrene til menn og kvinner veldig forskjellige. Det er kun små, men signifikante forskjeller, så i den grad resultatet tyder på en spesifikk generasjonseffekt, har den ikke ført til særlig kraftige ulikheter mellom menn og kvinner.

Videre kommer det fram at økningen i utdanningsnivå innenfor de yngre kohortene har bidratt til å øke verdiforskjellene mellom aldersgrupper langs dimensjonen *konservering–åpenhet for endring*. Analysene i kapittel 7 (tabell 7.11) viser at over en femtedel av forskjellen mellom aldersgrupper forsvinner når det kontrolleres for utdanningsnivå. Dette viser tydelig at økt utdanningsnivå, som er et generasjonsfenomen, i det minste bidrar *noe* til verdiforskjeller mellom aldersgrupper.

I analysene i kapittel 8 ble det forsøkt å påvise livsfaseeffekter ved å sammenligne jevnaldrende personer i ulike livsfaser. Resultatene fra analyser av pensjonister og yrkesaktive født mellom 1942 og 1948 tyder på at det er sannsynlig at det å bli pensjonist fører til et mer konserverende verdisyn. Disse analysene ble imidlertid gjort med ganske små antall, og er svake med hensyn til signifikans. Sammenlignende analyser av jevnaldrende besteforeldre og ikke-besteforeldre, ga ikke resultater som tydet på at det å få barnebarn kunne føre til endring i verdisyn. Heller ikke i analysen av de *med* behov for hjelp og de *uten* behov for hjelp ble det funnet resultater som tydet på livsfaseeffekter. Med et større utvalg kan det imidlertid tenkes at utfallet av disse analysene hadde blitt annerledes.

Hensikten med både drøftingen og analysene i kapittel 8 var å gi svar på problemstillingen: *er verdiforskjeller mellom aldersgrupper et resultat av generasjonseffekter eller livsfaseeffekter?* Til tross for begrensede analysemuligheter ble det funnet klare tegn på generasjonseffekter, og ikke fullt så klare tegn på livsfaseeffekter. Dette behøver imidlertid

ikke å bety at livsfaseeffekten er svakere enn generasjonseffekten. Selv om ulike analyser viser at det er sannsynlig at begge effektene er operative, har jeg ikke gjort funn som kan beskrive styrkeforholdet mellom de to effektene. Funn fra materialet til Norsk Monitor tyder forøvrig på at det finnes ulike utviklingsmønstre for ulike verdier (Hellevik, 2002a), og at generasjons- og livsfaseeffekter påvirker ulike verdier i ulik grad. Inglehart & Welzel (2005: 101) på sin side finner få tegn til livsfaseeffekter. Kohortanalyser av data fra 1970 til 2000 fra Inglehart sitt materialisme–postmaterialisme-instrument viser nærmest ingen tegn til livsfaseeffekter. Det tas imidlertid for gitt at eventuelle livsfaseeffekter ville trukket i materialistisk retning, hvilket ikke er noen selvfølge. Samtidig er det en mulighet for at livsfaseeffekter har hatt en påvirkning, men at den ikke har maktet annet enn å bremse generasjonseffektene. Resultatene viser uansett at hver nye generasjon blir mer postmaterialistisk enn den forrige samtidig som generasjonene også blir mer postmaterialistiske gjennom livsløpet. Det siste skyldes antagelig heller periodeeffekter enn livsfaseeffekter.

9.3 Verdier i endring

I følge funn fra analysene i denne oppgaven, samt funn fra tidligere forskning, skyldes i alle fall noe av verdiforskjellen mellom aldersgrupper ulikheter ved oppvekstforhold (generasjonseffekter), nærmere bestemt ulikheter i utdanningsnivå. Det ble også funnet tegn som kunne tyde på at kvinnefrigjøringen har ført til at aldersforskjellene i verdisyn er større blant kvinner enn blant menn. Likevel er det grunn til å tro at deler av de observerte verdiforskjellene mellom aldersgrupper også skyldes at personer endrer verdier i takt med livsfaseendringer. Selve fordelingen mellom generasjonseffekter og livsfaseeffekter finnes det imidlertid lite sikker kunnskap om. Men så lenge det er tydelig at en viss andel av forskjellene skyldes generasjonseffekter, og så lenge forskjellene er av *en* bestemt karakter, forteller resultatene noe om samfunnets verdiutvikling. Aldersgruppene i det undersøkte materialet har, generasjon for generasjon, beveget seg vekk fra et konserverende og tradisjonsorientert verdisyn i retning et mer endringsorientert og selvstimulerende verdisyn. Relevant forskning tyder på at denne utviklingen ikke bare finnes i aldersspennet som blir undersøkt i denne oppgaven, men at den samme tendensen også finnes i yngre aldersgrupper (Hellevik, 1996; 2001; 2002a; Inglehart, 2003; Inglehart & Welzel, 2005).

Å finne de eksakte årsakene bak denne utviklingen ville være svært komplisert. *En* faktor er økt utdanningsnivå, men sannsynligvis er det også en mengde andre forhold som spiller inn. Inglehart (1977) er spesielt opptatt av økt levestandard som en hovedårsak. Lesthaeghe & van de Kaa (1986), som står bak teorien om den andre demografiske overgang, fokuserer i stor grad på synkende fødselsrater og endringer i hushold og kjønnsrollemønstre. Individualiseringsteoretikere (Bauman, 2001; Beck & Beck-Gernsheim, 2002) på sin side, ser gjerne verdiendringene/individualiseringstendensene som en følge av en pågående moderniseringsprosess i den vestlige sivilisasjon som har pågått i over 200 år. Resultatene i denne analysen viser at verdiforskjellene fra aldersgruppe til aldersgruppe er jevn, samtidig som disse aldersforskjellene stort sett er av samme størrelse innenfor sosiale grupper. Dette skaper et inntrykk av en sakte, men jevn utvikling med flere ulike årsaksfaktorer. Hadde f.eks. denne utviklingen kun vært et resultat av økt utdanningsnivå, ville neppe forskjellene fra aldersgruppe til aldersgruppe vært like jevne ettersom økningen i utdanningsnivå ikke har vært tilsvarende jevn. At denne samme tendensen er felles for de fleste vestlige demokratier (Inglehart & Welzel, 2005) forsterker inntrykket av at det er mengder av sammensatte prosesser som sammen skaper en massiv, robust og stabil verdiendring.

Konsekvensene av den pågående verdiendringen, fra det konserverende til det mer endringsorienterte, vil ikke nødvendigvis være store på kort sikt. Dette avhenger av hastigheten på verdiendringene, som er ganske uviss. Å dømme etter analysene i oppgaven vil morgendagens eldre bli gradvis mindre og mindre konserverende i sin verdiorientering. Ett av enkeltspørsmålene der forskjellene mellom den eldste og yngste aldersgruppen var størst var «å kunne nyte livet og skjemme seg selv bort» (se tabell 7.4). I løpet av de nærmeste tiårene vil vi muligens se pensjonister som i stadig større grad bruker pengene sine på nytelsesformål. En utvikling som bl.a. media allerede har satt søkelys på ved flere anledninger. Andre enkeltspørsmål med store aldersforskjeller er «å følge den skikk og bruk en er blitt lært opp til», «å alltid oppføre seg skikkelig og ordentlig» og «at det er ordentlig og rent omkring seg». Her skårer de eldste kohortene høyest. Det kan altså være grunn til å forvente at de neste kohortene av eldre vil være noe mindre regelbundet og mindre opptatt av orden i omgivelsene enn dagens eldre. Men selv om de på en måte ser ut til å bli mer egenrådige, vil de trolig samtidig være mindre opptatt av stabilitet, noe som kan gjøre dem mer fleksible med tanke på omstillinger som gjerne kommer mot slutten av livet. Lignende antagelser om morgendagens eldre gjøres også i andre studier fra NorLAG-materialet

(Slagsvold & Strand, 2005). Det må likevel tas forbehold om at livsfaseeffekter – i enda høyere alder – kan spille inn og gjøre morgendagens eldre mer på linje med sine forgjengere.

Verdiendringer er et tema med et potensielt stort tidsperspektiv. Hva om utviklingen vekk fra de konserverende verdiene mot mer åpenhet for endring fortsetter i mange tiår? I så fall vil de vestlige samfunnene etterhvert få en overvekt av personer som framprioriterer selvutviklende og endringspositive verdier. En befolkning hvor de fleste er opptatt av «å tenke ut nye ideer og gjøre ting på sin egen måte» eller «å leve et spennende liv og ta risiko» kan høres ut som en ypperlig befolkning for et samfunn som ønsker innovasjon og økonomisk vekst. På den annen side vil en slik utvikling gå på bekostning av de konserverende verdiene, som igjen kan tenkes å svekke samfunnets stabilitet og forutsigbarhet. La oss så si at samfunnet en gang i framtiden skulle bli sterkt preget av ustabilitet og uforutsigbarhet. Vil verdiutviklingen da skifte kurs? Kanskje vil befolkningens verdiorientering skifte kurs av seg selv, gjennom at de vil sette mer pris på det tradisjonelle og konserverende når de opplever at samfunnet de lever i blir ustabilt og uforutsigbart. På den annen side kan det også tenkes at verdiene er så dypt forankret både i individet og kulturen at befolkningens verdiorientering ikke vil endre seg nevneverdig før nye generasjoner kommer til, selv ikke i et samfunn i økonomisk krise.

9.4 Videre forskning

Å kunne skille mellom livsfaseeffekter, generasjonseffekter og periodeeffekter anser jeg som et essensielt område for verdiforskningen. Dersom man har oversikt over dette styrkeforholdet, vil det være mulig å gjøre gode prediksjoner for både samfunnets verdiutvikling og ulike gruppers verdiendringer gjennom livsløpet. For å kunne gjøre dette vil det være avgjørende med et solid datamateriale. For det første må det foreligge longitudinelle data fra de samme personene (evt. representative utvalg) over en lengre tidsperiode. Jo lenger, jo bedre. Da vil det også være mulig å finne svar på det grunnleggende spørsmålet om hvorvidt verdier er stabile eller ikke, og eventuelt når i livet de stabiliseres. For det andre vil det være viktig at det samme måleinstrumentet brukes ved alle observasjonstidspunktene. Dette måleinstrumentet bør være oppdatert med hensyn til nyere konseptualisering av verdibegrepet (Schwartz, 1992; 1994; Schwartz & Bilsky, 1987). Holdningsdata, som f.eks. store deler av Inglehart (1977: 40-41) sitt materiale består av, kan

til en viss grad reflektere verdier, men vil neppe ha den samme stabiliteten over tid som verdidata. Det vil med andre ord forekomme kraftigere periodeeffekter i holdningsdata enn i verdidata.

Et annet område jeg mener vil være viktig for framtidig forskning er sammenhengen mellom verdier og atferd. Dersom verdiforskning skal anses som et viktig samfunnsvitenskaplig forskningsområde, må det kunne påvises at endringer i en befolknings verdier medfører konsekvenser på samfunnsnivå. Det bør med andre ord finnes ut mer om sammenhengen og mekanismene mellom verdier og atferd. Det er gjort noe forskning på dette allerede (se kapittel 2.5), men det er behov for mer.

Kildeliste

- Ajzen, I., & Fishbein, M. (1980). *Understanding attitudes and predicting social behavior*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Bang, K. (2002). *Materialistiske egoister og idealistiske hjelpere? : om studium, kjønn, klasse og verdier : en undersøkelse av siviløkonomstudenter og sosionomstudenter*. Oslo: Magistergrad ved Institutt for Sosiologi og Samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo.
- Bardi, A., & Schwartz, S. H. (2003). Values and behavior: Strength and structure of relations. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29(10), 1207-1220.
- Barstad, A., & Hellevik, O. (2004). *På vei mot det gode samfunn? : om forholdet mellom ønsket og faktisk samfunnsutvikling*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Bauman, Z. (2001). *Flytende modernitet*. Oslo: Vidarforl.
- Beck, U., & Beck-Gernsheim, E. (2002). *Individualization: Institutionalized individualism and its social and political consequences*. London: Sage.
- Bellah, R. N. (1996). *Habits of the heart : individualism and commitment in American life*. Berkeley, Calif.: University of California Press.
- Clausen, S. E., & Solem, P. E. (2006). Om NorLAG, data og metoder. I B. Slagsvold & S. O. Daatland (Red.), *Eldre år, lokale variasjoner: Resultater fra Den norske studien av livsløp, aldring og generasjon (NorLAG) - runde 1* (pp. 17-22). Oslo: NOVA Rapport 15/2006.
- Danielsen, R., Dyrvik, S., Grønlie, T., Helle, K., & Hovland, E. (1991). *Grunntrekk i norsk historie: Fra vikingtid til våre dager*. Oslo: Universitetsforlaget AS.
- Elias, N. (1982). *The civilizing process*. New York: Pantheon Books.
- Ester, P., Halman, L., & Moor, R. d. (1993). *The Individualizing society : value change in Europe and North America*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Feather, N. T. (1992). Values, Valences, Expectations, and Actions. *Journal of Social Issues*, 48(2), 109-124.
- Feather, N. T. (1995). Values, Valences, and Choice - the Influence of Values on the Perceived Attractiveness and Choice of Alternatives. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68(6), 1135-1151.
- Feather, N. T. (2002). Values and value dilemmas in relation to judgments concerning outcomes of an industrial conflict. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28(4), 446-459.
- Feather, N. T. (2004). Value correlates of ambivalent attitudes toward gender relations. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30(1), 3-12.
- Feather, N. T., Norman, M. A., & Worsley, A. (1998). Values and valences: Variables relating to the attractiveness and choice of food in different contexts. *Journal of Applied Social Psychology*, 28(7), 639-656.
- Flanagan, S. C. (1987). Changing values in advanced industrial societies revisited: Towards a resolution of the values debate. *American Political Science Review*, 81, 1303-19.
- Furre, B. (2000). *Norsk historie 1914-2000 : industrisamfunnet - frå vokstervisse til framtidstvil*. Oslo: Det Norske Samlaget.

-
- Hammarström, G. (1993). *Värdeförändring och kontinuitet i tre generationer*. Uppsala, : Universitetet i Uppsala.
- Hechter, M., Nadel, L., & Michod, R. E. (1993). *The Origin of values*. New York: Aldine de Gruyter.
- Hellevik, O. (1993). Kulturelle skillelinjer i dagens samfunn. Et innlegg i postmaterialismebatten. *Sosiologisk tidsskrift*, 1, 25-50.
- Hellevik, O. (1996). *Nordmenn og det gode liv: Norsk monitor 1985-1995*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hellevik, O. (1999). *Forskningsmetode i sosiologi og statsvitenskap*. (6. utg. ed.). Oslo: Universitetsforlaget.
- Hellevik, O. (2001). Ungdommens verdisyn – livsfase eller generasjonsbetinget? *Tidsskrift for ungdomsforskning*, 1(1), 45-68.
- Hellevik, O. (2002a). Age differences in value orientation - Life cycle or cohort effects? *International Journal of Public Opinion Research*, 14(3), 286-302.
- Hellevik, O. (2002b). Forskning på verdier: Eksempler fra kvantitativ samfunnsforskning. I K. I. Johannessen & U. Schmidt (Red.), *Verdier – flerfaglige perspektiver* (pp. 11-31). Trondheim: Tapir Akademisk Forlag.
- Hitlin, S., & Piliavin, J. A. (2004). Values: Reviving a dormant concept. *Annual Review of Sociology*, 30, 359-393.
- Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences : international differences in work-related values*. Beverly Hills, Calif.: Sage.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences : comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations*. (2nd ed.). Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Inglehart, R. (1977). *The silent revolution : changing values and political styles among Western publics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (2003). *Human values and social change : findings from the values surveys*. Leiden: Brill.
- Inglehart, R., & Baker, W. E. (2000). Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 65(1), 19-51.
- Inglehart, R., & Welzel, C. (2005). *Modernization, cultural change, and democracy : the human development sequence*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Kluckhohn, C. (1951). Values and value orientation in the theory of action. In E. A. Shils & T. Parsons (Eds.), *Toward a general theory of action* (pp. 388-433). Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Knutsen, O. (1985). *Politiske verdier, konfliktlinjer og ideologi den norske politiske kulturen i komparativt perspektiv*. Oslo: Doktorgrad ved Institutt for statsvitenskap, Universitetet i Oslo.
- Kohn, M. L. (1969). *Class and conformity : a study in values*. Homewood, Ill.: The Dorsey press.
- Korsnes, O., Brante, T., & Andersen, H. (2001). *Sosiologisk leksikon*. (2 ed.). Oslo: Universitetsforlaget.

-
- Krosnick, J. A. (1999). Maximizing Questionnaire Quality. In J. P. Robinson, P. R. Shaver, & L. S. Wrightsman (Eds.), *Measures of political attitudes* (pp. 37-58). San Diego, Calif.: Academic Press.
- Lesthaeghe, R., & van de Kaa, D. (1986). Twee demografische transitities? In R. Lesthaeghe & D. van de Kaa (Eds.), *Groei en Krimp* (pp. 9-24). Deventer: Van Loghum-Slaterus.
- Listhaug, O. (1998). Sentrale verdier endrer seg sakte: Norske verdier og holdninger 1982-1996. *Samfunnsspeilet*(1), 2-9.
- Maddox, G. L., & Wiley, J. (1976). Scope, concepts and methods in the study of aging. In R. H. Binstock & E. Shanas (Eds.), *Handbook of aging and the social sciences* (pp. 3-34). N.Y.: Van Nostrand Reinhold.
- Mannheim, K. (1952). The problem of generations. In P. Kecskemeti (Ed.), *Essays on the sociology of knowledge* (pp. 378-404). London: Routledge & Kegan Paul.
- Marshall, G. (1998). *A Dictionary of sociology*. (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Moe, J. A. (1999). *Individualisering av verdier i Norge? : en kritisk granskning av den sosiologiske individualiseringstesen i lys av den norske verdiundersøkelsen 1982, 1990 og 1996*. Bergen: Hovedoppgave ved Sosiologisk institutt, Universitetet i Bergen.
- Norris, P., & Inglehart, R. (2003). Islamic Culture and Democracy: Testing the "Clash of Civilizations" Thesis. In R. Inglehart (Ed.), *Human values and social change : findings from the values surveys* (pp. 5-34). Leiden: Brill.
- Paulhus, D. L. (1991). Measurement and control of response bias. In J. P. Robinson, P. R. Shaver, & L. S. Wrightsman (Eds.), *Measures of personality and social psychological attitudes: Measures of social psychological attitudes ; 1* (pp. 17-59). San Diego, Calif.: Academic Press.
- Prince-Gibson, E., & Schwartz, S. H. (1998). Value priorities and gender. *Social Psychology Quarterly*, 61(1), 49-67.
- Riis, O., & Gundelach, P. (1992). *Danskernes værdier*. København: Forlaget Sociologi.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press.
- Ryckman, R. M., & Houston, D. M. (2003). Value priorities in American and British female and male university students. *Journal of Social Psychology*, 143(1), 127-138.
- Schwartz, S. (2006). Value orientations: Measurement, antecedents and consequences across nations. In R. Jowell, Roberts, C., Fitzgerald, R., Eva, G. (Ed.), *Measuring attitudes cross-nationally - lessons from the European Social Survey*. London: Sage.
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the Content and Structure of Values - Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. *Advances in Experimental Social Psychology*, 25, 1-65.
- Schwartz, S. H. (1994). Are There Universal Aspects in the Structure and Contents of Human-Values. *Journal of Social Issues*, 50(4), 19-45.
- Schwartz, S. H. (2003). A Proposal for Measuring Value Orientations across Nations, *The Questionnaire Development Package of the European Social Survey*. Website: www.Europeansocialsurvey.org.
- Schwartz, S. H., & Bilsky, W. (1987). Toward a Universal Psychological Structure of Human-Values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53(3), 550-562.

- Schwartz, S. H., & Bilsky, W. (1990). Toward a Theory of the Universal Content and Structure of Values - Extensions and Cross-Cultural Replications. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(5), 878-891.
- Schwartz, S. H., & Sagiv, L. (1995). Identifying Culture-Specifics in the Content and Structure of Values. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 26(1), 92-116.
- Schwartz, S. H., Verkasalo, M., Antonovsky, A., & Sagiv, L. (1997). Value priorities and social desirability: Much substance, some style. *British Journal of Social Psychology*, 36, 3-18.
- Skog, O.-J. (1998). *Å forklare sosiale fenomener : en regresjonsbasert tilnærming*. Oslo: Ad notam Gyldendal.
- Slagsvold, B., & Strand, N. P. (2005). Morgendagens eldre - blir de mer kravstore og mindre beskjedne? I B. Slagsvold & P. E. Solem (Red.), *Morgendagens eldre: En sammenligning av verdier, holdninger og atferd blant dagens middelaldrende og eldre* (pp. 23-50). Oslo: Nova rapport 11/05.
- Spates, J. L. (1983). The Sociology of Values. *Annual Review of Sociology*, 9, 27-49.
- van de Kaa, D. (2002). *The idea of a second demographic transition in industrialized countries*. Paper presented at the The sixth welfare policy seminar of the national institute of population and social security, Tokyo, Japan.
- Williams Jr, R. M. (1979). Change and stability in values and value systems: a sociological perspective. In M. Rokeach (Ed.), *Understanding human values : individual and societal* (pp. 15-46). New York: Free Press.
- Østerberg, D. (2001). *Det moderne et essay om Vestens kultur 1740-2000*. Oslo: Gyldendal.

Alle kilder som er brukt i denne oppgaven er oppgitt.

Antall ord i denne oppgaven er 35907.

Vedlegg

Tabell 1-4: Prosentvise fordelinger mellom verdispørsmål som er forventet å ha lav korrelasjon. Svarskalaen er slått sammen slik: "Overhodet ikke lik meg" og "ikke lik meg" = Ikke lik, "bare litt lik meg" og "nokså lik meg" = Litt lik, "lik meg" og "svært lik meg" = Lik meg

Tabell 1. Prosentvis fordeling mellom "å følge den skikk og bruk en har blitt lært opp til" og "å bestemme selv hvordan en skal leve livet".

		<i>Følge den skikk og bruk en har lært</i>			Total
		Ikke lik	Litt lik	Lik	
<i>bestemme</i>	Ikke lik	0	1	1	2
<i>selv hvordan</i>	Litt lik	1	19	21	57
<i>en skal leve</i>	Lik	2	19	36	57
<i>livet</i>					
Total		3	39	58	100

Tabell 2. Prosentvis fordeling mellom "å oppføre seg skikkelig og ordentlig" og "å ha det moro".

		<i>oppføre seg skikkelig og ordentlig</i>			Total
		Ikke lik	Litt lik	Lik	
<i>ha det moro</i>	Ikke lik	0	1	2	3
	Litt lik	2	28	19	49
	Lik	2	19	27	48
Total		4	48	48	100

Tabell 3. Prosentvis fordeling mellom "å hjelpe og vise omsorg for andre mennesker" og "å nyte livet og skjemme seg bort".

		<i>hjelpe og vise omsorg for andre</i>			Total
		Ikke lik	Litt lik	Lik	
<i>nyte livet og</i>	Ikke lik	0	7	8	15
<i>skjemme seg</i>	Litt lik	1	27	27	55
<i>bort</i>	Lik	0	10	20	30
Total		1	44	55	100

Tabell 4. Prosentvis fordeling mellom "å være beskjeden og ikke peke seg ut" og "å ta ledelsen og fortelle andre hva de skal gjøre".

		<i>være beskjeden og ikke peke seg ut</i>			Total
		Ikke lik	Litt lik	Lik	
<i>ta ledelsen</i>	Ikke lik	3	15	16	34
<i>og fortelle</i>	Litt lik	8	33	12	53
<i>andre hva de</i>	Lik	5	6	3	14
	<i>skal gjøre</i>				
Total		16	54	31	100

Tabell 5. Gjengivelse av Portrait Value Questionnaire i NorLAG.

[illegible]

Figur 1. Gjennomsnittlige faktorskårer på faktor 2 for samtlige kohorter, markert med 5-års grupper.

